

İlk Dönem Tefsir Faaliyetlerinde Kaynak Telakkisi ve Bunun Mahiyeti: Süfyân es-Sevrî'nin Tefsirinde Geçen Mücâhid b. Cebr'e Ait Tefsir Nakilleri Özelinde Bir İnceleme

Muhammed Emin Erci

[0009-0007-5738-4817](tel:0009-0007-5738-4817)

erci.muhammedemin@gmail.com

Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Ömer Dinç

[0000-0002-3571-5204](tel:0000-0002-3571-5204)

omer_dinc25@hotmail.com

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Öz

Tefsir tarihinde erken dönemde aslında tefsirin kendine özgü bir aktarımının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tabiin dönemi tefsir çalışmaları tefsirin sahabeden bir sonraki nesle aktarılmasında kurucu bir rol üstlenmiştir. Özellikle sahabe neslinin en önemli müfessiri olan İbn Abbâs ile Kur'ân-ı Kerim'i anlama ve yorumlama faaliyetleri hızlı bir ivme kazanmış ve bu süreçte oluşan ilmî miras sistematik bir şekilde daha sonraki nesillere tevarüs etmiştir. Tabiün döneminin tefsir ilmi geleneğindeki merkezi konumunu belirleyen en önemli şahsiyetlerden biri, şüphesiz Mücâhid b. Cebr'dir. İbn Abbâs'ın önde gelen öğrencilerinden birisi olan ve onun tefsir bilgilerini aktaran Mücâhid b. Cebr pek çok İslam âlimi tarafından "sika" (güvenilir) bir otorite olarak kabul görmüştür. Mücâhid'in tefsir tarihindeki rolü sadece hocasından aldığı nakilleri aktarmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda birçok talebe yetiştirmiş ve kendisinden sonra telif edilen eserlere kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda Mücâhid'i temel bir otorite olarak kabul eden isimlerden birisi Süfyân es-Sevrî'dir. Öyle ki Süfyân, kendisinden tefsir alınabilecek ilk kişiler arasında Mücâhid'i zikretmektedir. Nitekim Süfyân'ın tefsir nakillerinde Mücâhid'e yaptığı atıflar ve ondan gelen tefsir bilgilerine geniş ölçüde eserine yansıtması, Mücâhid'in onun nezdindeki belirleyici konumunu somut bir şekilde göstermektedir. İşte tam bu noktada çalışmada, Süfyân ile Mücâhid'in tefsir nakillerini çeşitli açılardan incelemeye tabi tutulacaktır. Bu çerçevede erken dönemdeki tefsir bilgilerinin sonraki aşamalara aktarılma biçimini, müfessirlerin birbirinden ne ölçüde yararlandığı meselesini ve birbirlerini ne ölçüde kabul edip etmedikleri hususunu Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es-Sevrî örnekleri üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Görülebildiği kadarıyla Süfyân es-Sevrî'nin birçok âyetin tefsirinde Mücâhid b. Cebr'in açıklamalarını kendisine referans olarak aldığı anlaşılmaktadır. Bunu yaparken bazen birebir Mücâhid b. Cebr'den yararlandığı gibi bazen de lafızları değiştirip anlamı esas alarak Mücâhid b. Cebr'e başvurduğu da dikkat çeken hususlar arasında yer almaktadır. Bu çalışma, erken dönem

tefsir faaliyetlerinde müfessirler arasındaki etkileşimin nasıl gerçekleştiğini açığa çıkarmak açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu alanın önemi dikkate alınarak, erken dönem tefsir tarihinin iki önemli müfessiri Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es- Sevrî'nin tefsirdeki etkileşiminin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın, ilk dönem tefsir faaliyetlerinin mahiyetine ve bu sürecin gelişimine dair bir katkı sağlaması düşünülmektedir. Her ne kadar Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es- Sevrî ile alakalı müstakil çalışmalar yapılmışsa da Süfyân es- Sevrî'nin tefsirindeki Mücâhid b. Cebr nakilleri özelinde bugüne kadar doğrudan ve detaylı bir çalışmanın yapılmadığı söylenebilir. Bu anlamda çalışma, daha önce Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es-Sevrî ile alakalı yapılmış olan çalışmalardan farklılık arz edecektir.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Tefsir Nakilleri; Etkileşim; Erken Dönem; Kaynak Telakkisi

Öne Çıkanlar

- Süfyân es-Sevrî ve Mücâhid bin Cebr'i tefsirde bir otorite olarak kabul etmiştir.
- Süfyân es-Sevrî tefsirinde Mücâhid b. Cebr'den doğrudan faydalanmıştır.
- Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen tefsir eseri Mücâhid'den gelen bütün nakilleri kapsamamaktadır.
- Süfyân es-Sevri, kendisinden önce yaşayan Mücâhid b. Cebr'in nakillerine kendi döneminde ulaşmıştır.

Atıf Bilgisi

Erci, Muhammed Emin - Dinç, Ömer. "İlk Dönem Tefsir Faaliyetlerinde Kaynak Telakkisi ve Bunun Mahiyeti: Süfyân es-Sevrî'nin Tefsirinde Geçen Mücâhid b. Cebr'e Ait Tefsir Nakilleri Özelinde Bir İnceleme". *Tetkik* 9 (Mart 2026), 89-120. <https://doi.org/10.55709/tetkik.1806968>

Makale Bilgileri

<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışma Doç. Dr. Ömer DİNÇ danışmanlığında 09.09.2024 tarihinde tamamladığımız "Süfyân es-Sevrî Tefsiri ile Tefsiru Mücâhid'te geçen Mücâhid b. Cebr Rivayetlerinin Mukayesesi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.	
<i>Yazar Katkıları</i>	Araştırmanın Tasarımı (CRediT 1)	Yazar-1 (%45) - Yazar-2 (%55)
	Veri Toplanması (CRediT 2)	Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30)
	Araştırma - Analizi- Doğrulama (CRediT 3-4-6-11)	Yazar-1 (%25) - Yazar-2 (%75)
	Makalenin Yazımı (CRediT 12-13)	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)
	Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi (CRediT 14)	Yazar-1 (%20) - Yazar-2 (%80)
<i>Geliş Tarihi</i>	20 Ekim 2025	
<i>Kabul Tarihi</i>	1 Mart 2026	
<i>Yayın Tarihi</i>	31 Mart 2026	
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem	
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net	
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.	
<i>Etik Bildirim</i>	tetkik@okuokut.org	
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-	
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0	

The Conception of Source and Its Nature in Early Period Commentary Activities: A Special Study of the Commentary Translations of Mujāhid Ibn Jabr in the Commentary of Sufyan Al-Thawrī

Muhammed Emin Erci

[0009-0007-5738-4817](mailto:erci.muhammedemin@gmail.com)

erci.muhammedemin@gmail.com

Hitit Univ, Institute of Graduate Education, Department of Basic Islamic Sciences, Çorum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Ömer Dinç

[0000-0002-3571-5204](mailto:omer_dinc25@hotmail.com)

omer_dinc25@hotmail.com

Hitit University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Corum, Türkiye

ror.org/01x8m3269

Abstract

It is observed that tafsīr had a distinctive mode of transmission during its early historical development. In this context, the exegetical activities of the al-Tābi‘ūn generation were instrumental in conveying the knowledge of tafsīr from al-ṣaḥābah to subsequent generations. Specifically, the efforts to understand and interpret the Qur’an gained significant momentum through Ibn ‘Abbās, the most prominent exegete of among al-ṣaḥābah, whose intellectual legacy was systematically transmitted to later periods. There is no doubt, Mujāhid b. Jabr stands out as a central figure in establishing a pivotal role of al-Tābi‘ūn within the Tafsir tradition. As a leading student of Ibn ‘Abbās and a primary transmitter of his exegetical knowledge, Mujāhid b. Jabr has been recognized as a thīqa authority by numerous Islamic scholars. His contributions extended beyond transmitting riwayāt from his teacher, he also educated many students and became a primary source for subsequent works. One of the prominent figures who regarded Mujāhid as a fundamental authority was Sufyān ath-Thawrī. Indeed, Sufyān identified Mujāhid among the foremost authorities from whom tafsīr should be acquired. The extensive references to Mujāhid in Sufyan’s exegetical transmissions and the broad incorporation of Mujāhid’s interpretations into his own work concretely demonstrate Mujāhid’s significant role in his eyes. At this juncture, our study analyses the exegetical transmissions between Sufyan and Mujāhid from various perspectives. Within this framework, we aim to elucidate the methods of early exegetical knowledge transmission, the extent of scholarly benefit among exegetes, and the degree of mutual scholarly reception by using Mujāhid b. Jabr and Sufyān ath-Thawrī as case studies. Our findings indicate that Sufyān ath-Thawrī adopted Mujāhid b. Jabr’s explanations as reference points for the exegesis of numerous verses. In doing so, it is noteworthy that in some instances, he cited Mujāhid’s reports verbatim, in others, he paraphrased while preserving the core meaning. This study is significant for revealing the dynamics of interaction between exegetes during the early tafsir activities. By considering the importance of this field, we seek to demonstrate the scholarly interaction between these two major figures of early tafsīr history. We argue that this research contributes to a deeper

understanding of the nature and development of early exegetical processes. Although independent studies on Mujāhid b. Jabr and Sufyān ath-Thawrī exist, it can be stated that no direct and detailed study has been conducted specifically on the transmissions of Mujāhid b. Jabr within the tafsīr of Sufyān ath-Thawrī to date. In this regard, our study distinguishes itself from previous scholarship concerning both figures.

Keywords

Tafsīr; Tafsīr Transmissions; Interaction; Early Period; Source Conception

Highlights

- He accepted Sufyān ath-Thawrī and Mujāhid ibn Jabr as authorities in exegesis.
- Sufyān Ath-Thawrī directly benefited from Mujāhid ibn Jabr in his exegesis.
- The exegesis attributed to Mujāhid ibn Jabr does not include all narations transmitted by Mujāhid.
- Sufyān ath-Thawrī had access to the narrations of Mujāhid ibn Jabr, who preceded him chronologically.

Citation

Erci, Muhammed Emin - Dinç, Ömer. "The Conception of Source and Its Nature in Early Period Commentary Activities: A Special Study of the Commentary Translations of Mujāhid Ibn Jabr in the Commentary of Sufyan Al-Thawrī". *Tetkik* 9 (March 2026), 89-120. <https://doi.org/10.55709/tetkik.1806968>

Article Information

Ethical Statement	This article is extracted from my master thesis entitled "Süfyan es-Sevrî Tefsiri ile Tefsiru Mücahid'te geçen Mücâhid b. Cebr Rivayetlerinin Mukayesesi", supervised by Assoc. Prof. Dr. Ömer Dinç, (Master's Thesis, Hitit University, Çorum/Türkiye, 2024).	
Author Contributions	Conceptualization (CRediT 1)	Author-1 (%45) - Author-2 (%55)
	Data Curation (CRediT 2)	Author-1 (%70) - Author-2 (%30)
	Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)	Author-1 (%25) - Author-2 (%75)
	Writing (CRediT 12-13)	Author-1 (%75) - Author-2 (%25)
	Writing - Review & Editing (CRediT 14)	Author-1 (%20) - Author-2 (%80)
Date of submission	20 October 2025	
Date of acceptance	1 March 2026	
Date of publication	31 March 2026	
Reviewers	Two Internal - Two External	
Review	Double-blind	
Plagiarism checks	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.	
Complaints	tetkik@okuokut.org	
S. Development Goals	-	
License	CC BY-NC 4.0	

Giriş

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân-ı Kerim âyetlerinin tefsiri hususunda öncelikle sahabe, daha sonra ise tabiûn neslinin önemli bir konumda olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü bu iki nesil, nüzûl sürecine en yakın olan, bu zaman dilimine doğrudan ya da dolaylı şahitlik eden kimseler olarak görülmektedir. Bunun yanında sahabenin, âyetlerin nazil olduğu dönemin sosyal, ekonomik, kültürel yapısını iyi bilmeleriyle birlikte, bu verileri talebeleri olan tabiûn nesline aktarmaları hasebiyle, onların da nüzul dönemine yakın olmalarını temin ettikleri fark edilmektedir. Bu çerçevede Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahabenin, Kur'ân'ın anlaşılması açısından sahip olduğu kaynaklık değerinin, tabiûn nesline, bahsi geçen ilişki biçimi sayesinde intikal ettiğini ve tabiûn neslinin de Kur'ân tefsiri noktasında önemli bir konuma yerleştiğini söylemek mümkündür. Bilhassa sahabe içerisinde tefsir sahasında ön plana çıkan İbn Abbâs'ın (öl. 68/687-688) başlattığı Kur'ân'ın tefsiri çalışmalarının ve bu sahada oluşan kültürel birikimin, bir sonraki nesle sistemli bir şekilde aktarılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.¹ Bu durum ilk dönem tefsir tarihinde ön plana çıkan en önemli ikinci neslin tabiûn nesli olmasını da doğal olarak beraberinde getirmektedir. Öyle ki tabiûn nesliyle birlikte devam eden süreçte tefsir ilminin, bir ilmî disiplin haline gelmeye başladığı, müstakil bir alana dönüştüğü söylenebilir.² İşte tam bu zaman diliminde, tefsirin gelişimi ve sonraki aşamalara aktarılması noktasında ön plana çıkan şahıslardan birisi Mücâhid b. Cebr olmuştur. Zira o tabiûn döneminde yaşamış, hocası İbn Abbâs'tan onun tefsir ilmine dair bilgilerini ulaştıran en önemli müfessirlerden biri olarak kabul görmüştür. Nitekim pekçok âlim Mücâhid b. Cebr'i kendisine güvenilen sikâ bir tabiûn müfessiri olarak değerlendirmiş ve tefsir geleneği içerisinde böyle anmıştır. Ayrıca Mücâhid b. Cebr, birçok öğrenci yetiştirmiş, kendisinden sonra telif edilen tefsir eserlerine kaynaklık etmiştir.³

Mücâhid b. Cebr'e kendisinden sonra kaleme alınan birçok tefsir eserinde atflar yapılmıştır. Hatta tabiûn dönemi sonrası tefsirin tedvin sürecinde, Mücâhid b. Cebr'in birçok müfessir tarafından kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda Mücâhid b. Cebr'i tefsirinde temel bir ilmî otorite olarak gören müfessirlerden birisi de Süfyân es-Sevrî olmuştur. Zira Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'i Kur'ân'ın anlaşılmasına

¹ Bu hususla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Fuad Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi* (İstanbul: Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015), 25 vd.; M. Fatih Kesler, *Mekke Tefsir Ekolü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 51; Nur Ahmet Kurban, *İlk Dönem Tefsir Hareketleri-Mekke Ekolü Örneği* (İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 124.

² Yapılan bu tespitle alakalı bk. Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 30 vd.; Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 160-161; Kitâbu't-Tefsir adında müstakil ilk eserlerin tabiûn dönemi ve sonrasında yazıldığına dair yapılan değerlendirme ve analizler için bk. Mustafa Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsir Literatürü-Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 46 vd.; Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 170-175.

³ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 33-35.

dair kendisine müracaat edilecek ilk isimlerden birisi olarak görmektedir. Bunun en önemli göstergesi de Süfyân' es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'ten tefsirinde oldukça fazla bir şekilde yararlanılması ve tefsir bilgilerinin birçoğunu ondan aktarıp onu tefsir de bir kaynak olarak telakki etmesidir. Bu çalışmada Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde Mücâhid b. Cebr'i ne ölçüde ve nasıl kaynak olarak kullandığını ortaya çıkarılacaktır. Her ne kadar akademik düzeyde Süfyân es-Sevrî ve Mücâhid b. Cebr hakkında müstakil çalışmalar yapılmış olsa da,⁴ söz konusu bu iki müfessirin nakillerinin karşılaştırıldığı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda Süfyân es-Sevrî'nin, tefsirinde Mücâhid b. Cebr'e ait olan rivayetleri nasıl aktardığı, bu aktarılan tefsir rivayetleri arasındaki mana veya lafız bakımından benzerlikleri ve farklılaştığı noktalar gösterilmeye çalışılacaktır. Bu incelemede, nitel araştırma yönteminin doküman inceleme modeline başvurulacak ve Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'e yaptığı atıflar analiz edilecektir. Bu bağlamda Süfyân'ın yaptığı atıflar, öncelikle Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen Abdurrahmân et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî tarafından tahkik edilen 1976 senesinde Katar emirliğinin merkezi Doha'da basılan *Tefsîru Mücâhid eseri*⁵ üzerinden incelenecek, yeri geldikçe erken döneme dair bütün tefsir verilerini toplayan diğer tefsir eserlerine de müracaat edilecektir. Diğer taraftan bu çalışmada Süfyân es-Sevrî ve Mücâhid b. Cebr özelinde ilk dönemde müfessirler arasında nasıl bir etkileşimin var olduğu açığa çıkarılacaktır.

1. İlk Dönem Tefsir Tarihinde Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es-Sevrî

1.1. Mücâhid b. Cebr'in Tefsir Tarihindeki Yeri ve Önemi

Tabiîn neslinin en önemli müfessirlerinden biri ve İbn Abbâs'ın en önde gelen talebelerinden biri olarak kabul edilen Mücâhid b. Cebr, 21/642 yılında, Hz. Ömer'in hilafetinin dokuzuncu senesinde Mekke'de dünyaya gelmiştir. Kaynaklar da ailesine dair sınırlı bilgiler yer almakla beraber, etnik kökenine dair tartışmalarda Ebû Hureyre'nin ona

⁴ Bu konuda yapılan bazı çalışmalar için bk. Orhan Karmış, "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985), 9-18; Mesut Kaya, "Tefsirin Erken Döneminde Tevil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları", *İslami Araştırmalar Dergisi* 45 (2021), 1-35; Murat Oral, "Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 659-675; Muhammet Çol, *Mücâhid b. Cebr* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 64-107; Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 15/1 (2015), 33-71; Ahmed Ali Hussein al-Ezzi - Sakin Taş, "Süfyân es-Sevrî'ye İsnad Edilen Tefsir: Kaynakları, Muhtevası ve Dönemin Sosyo-politik Tartışmalarının Tefsirine Etkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 453-486; Ömer Dinç, *Süfyân es-Sevrî* (Siyer Yayınları, 2022), 91 vd.

⁵ Elbette ki Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen farklı yıllarda farklı kişiler tarafından tahkik edilen başka nüshalarda mevcuttur. Bunlardan bir tanesi yine aynı isimle Mısırda 1989 yılında Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nil tarafından tahkik edilen nüshadır. Ayrıca yine Abdurrahman et-Tahir b. Muhammed es-Sûretî tarafından 2005 yılında tahkik edilen başka bir tahkike de ulaşılabilmektedir. Ancak bahsedilen nüshalara bakıldığı zaman değerlendirilmesi yapılan rivayetlerin, çalışmada esas alınan Sûretî tarafından tahkik edilen nüshayla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca basım tarihi itibarıyla Sûretî'nin tahkik ettiği nüshanın ilk nüsha olması da çalışma da bu nüshanın tercih edilmesinin bir diğer sebebi olarak belirtmek gerekir.

hitaben “Ey Farslı!” diye seslenmesi onun Farslı olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir.⁶ Mücâhid b. Cebr’in en çok bilinen künyesi Ebu’l-Haccâc’dır. Mücâhid b. Cebr, mevâlî statüsünde yer alması hasebiyle, bağlı bulunduğu Arap kabilelerine nispetle Mekkî, Kureyşî ve Mahzûmî nisbeleriyle anılmaktadır.⁷ Kureyş’in Benî Mahzûm koluna intisabı hususunda ittifak bulunmakla birlikte bu kabile içerisinde kime bağlı olduğu noktasında farklı rivâyetler bulunmaktadır. Kaynaklarda onun Mahzûm’dan es-Sâib b. es-Sâib el-Mahzûmî, Abdullâh b. es-Sâib el-Mahzûmî, Kays b. Hâris el-Mahzûmî ve Kays b. es-Sâib el-Mahzûmî’nin mevlâsı olduğuna dair farklı görüşler mevcuttur. Fakat genel kabul gören görüş onun Kays b. es-Sâib’in mevlâsı olduğu yönündedir.⁸ Öyle ki Mücâhid b. Cebr’in bizzat kendisi, Sâib’e hizmette bulunduğunu söylemektedir.⁹ İlk Kur’ân-ı Kerim bilgilerini de ondan öğrendiği ifade edilmektedir.¹⁰ Neticede “Ebû’l-Haccâc Mücâid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî el-Kureşî” şeklinde bilinmektedir.¹¹ Mücâhid b. Cebr 83 yaşındayken 104/722 yılında Mekke’de secde halindeyken vefat etmiştir.¹²

Tabiûn neslinin en önde gelen müfessirlerinden olan Mücâhid b. Cebr, Abdullâh b. Abbâs’ın en seçkin ve en meşhur talebeleri arasında yer almaktadır. Seksen üç yıllık ömrü zarfında, kısa süreli ilmî seyahatler (rihle) vesilesiyle farklı coğrafyalarda bulunmuş olsa da yaşamının büyük bir bölümünü İbn Abbâs’ın rahle-i tedrisinde, ondan ilim tahsil ederek geçirmiştir. Mücâhid b. Cebr’in İbn Abbâs’la bu uzun süre birlikteliği, onu İbn Abbâs’tan tefsir rivâyet eden râviler içerisinde hem şöhret hem de sika olması açısından en yetkin isimlerden biri olma konumuna taşımıştır. Bu sebepten ötürü Şâfi’î (öl. 204/820) ve Buhârî (öl. 256/870) ona itimad etmişlerdir.¹³ Mücâhid b. Cebr, “Kur’ân-ı Kerim’i İbn Abbâs’a üç kere arz ettim” der. Ayrıca Mücâhid b. Cebr, “Kur’ân-ı Kerim’i otuz kez Abdullâh b. Abbâs’ın huzurunda okudum ve her âyeti okudukça durup, kimin hakkında indiğini ve ne anlatılmak istendiğini sorardım” demektedir.¹⁴ İbn Teymiyye (öl. 728/1328) de Mücâhid b. Cebr ve tefsiri hakkında, “onun tefsirine Şâfi’î ve Buhârî gibi ilim ehli kişiler itimad ederler, Ahmed b. Hanbel gibi tefsir eseri tasnif edenler, Mücâhid b. Cebr’den gelen tarikleri diğerlerinden daha çok tekrar ederler” demektedir.¹⁵ Ayrıca İbn Teymiyye, Mücâhid b. Cebr’i “Tefsirde bir âyet” olarak nitelemektedir.¹⁶ Ayrıca Süfyân es- Sevrî’nin de Mücâhid b. Cebr’in tefsir

⁶ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Târîhu’s-sağîr* (Beirut: Dâru’l-Mârif, 1986), 2/235.

⁷ Yusuf Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl fi esmâ’i’r-ricâl* (Beirut: Müessesetü’l-Risâle, 1983), 27/228.

⁸ Çol, *Mücâhid b. Cebr*, 33.

⁹ İbn Sa’d, *eş-Tabakâtu’l-kubrâ* (Beirut: Dâru Sâdir, 1968), 6/19-20.

¹⁰ Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osman ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’* (Beirut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1985), 4/449-450.

¹¹ Çol, *Mücâhid b. Cebr*, 34.

¹² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2014), 119.

¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 119.

¹⁴ Muhammed b. Sa’d b. Menîc İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 2001), 8/27.

¹⁵ Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Muqaddime fi usûli’t-tefsîr* (Kahire: el-Mektebetü’s-Selefiyye, ts.), 10.

¹⁶ İbn Teymiyye, *Muqaddime fi usûli’t-tefsîr*, 44.

ilmindeki otoritesine vurgu yaparak “Mücâhid b. Cebr’den tefsir ile ilgili bir bilgi sana ulaştığında bu senin için yeterlidir” demesi oldukça dikkat çekicidir.¹⁷

Mücâhid b. Cebr’in ilk dönem tefsir sahasındaki etkisini gösteren hususiyetlerden birisi de Mücâhid b. Cebr’in bir tefsir eserinin bulunmasıdır. Nitekim Fuad Sezgin, Mücâhid b. Cebr’in bir tefsir tedvin ettiğini, Taberî’den (öl. 310/923) hareketle bu tefsirin yeniden inşâ edilebileceğini dile getirmektedir. Ayrıca bu dönemde İbn Ebî Necîh (öl. 131/748) de bir tefsir eseri kaleme almıştır. Sezgin, bu tefsirin de Mücâhid b. Cebr’in tefsirinden yararlanılarak telif edildiğini söylemektedir.¹⁸ Mesut Kaya’ya göre Sezgin’in söz konusu ettiği eserin daha sonra Âdem b. Ebî İyâs’ın (öl. 220/835) tertip ettiği düşünülen, günümüze kadar ulaşan *Tefsîru Mücâhid*’dir.¹⁹ Bu eser 1976 yılında Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûretî tarafından tahkik edilmiş olup ilim dünyasına sunulmuştur. *Tefsîru Mücâhid* adlı bu eserle birlikte, 2005’te Ebû Muhammed el-Asyûti tarafından yapılan ve genel olarak Taberî’de geçen Mücâhid b. Cebr nakillerini derleyen bir çalışmanın bulunduğu söylenebilir. Ancak bu çalışmayı yapan müellif, sadece belli başlı sûrelerin girişindeki birkaç nakli esas alarak, Taberî tefsiri ile bazı hadis eserlerinde geçen yerleri vermekte, diğer nakillerin nerede hangi eserlerde geçtiğine dair hiçbir atıfta bulunmamaktadır. Anlaşıldığı üzere bu eser, 1976 yılında Sûretî tarafından yapılan çalışmanın yeniden basımından ibaret olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Bu hususların yanında sözü edilen tefsirin Mücâhid b. Cebr’e aidiyetinin ön plan olduğunu belirtmek gerekir. Zira erken dönem tefsir müktesebatında kaleme alınmış bazı tefsir çalışmalarına daha sonraki raviler tarafından bazı tefsir bilgilerinin eklendiği ve bu durumun tefsirin özgünlüğüne bir hanel getirmediği fark edilmektedir. Benzer durumu Mücâhid b. Cebr’in tefsiri içinde düşünmek söz konusu olabilir. Öyle ki Mücâhid b. Cebr’in telif ettiği tefsiri, kendisinden alan İbn Ebî Necîh, diğer tabiûn âlimlerinden aldığı nakillerle bu tefsiri zenginleştirmiş, bu geleneği Verkâ b. Ömer ve Adem b. Ebî İyâs gibi daha sonraki raviler de devam ettirmiş olmalıdır. Bu sebeple tefsir rivâyetlerinin büyük bir çoğunluğu Mücâhid b. Cebr’e ait olması hasebiyle zikri geçen *Tefsîru Mücâhid*’in Mücâhid b. Cebr’e nispet etmenin herhangi bir mahsurunun olmadığı ifade edilebilir.²¹

Sonuç olarak Mücâhid b. Cebr, ulema tarafından tabiûn neslinin sika, dirâyet sahibi ve otorite kabul edilen simaları arasında zikredilmektedir. Tüm yaşamını Kur’ân’ın anlaşılmasına vakfeden Mücâhid b. Cebr, bu alanda elde ettiği engin bilgi birikimi sayesinde tefsir ilmi literatürünün önde gelen âlimlerden biri haline geldiği söylenebilir.

1.2. Süfyân es-Sevrî’nin Tefsir Tarihindeki Yeri ve Önemi

Asıl ismi Süfyân b. Saîd b. Mesrûk olan ve Ebû Abdullâh künyesiyle tanınan Süfyân es-

¹⁷ İbn Teymiyye, *Muqaddime fi usûli’t-tefsîr*, 22.

¹⁸ M. Fuat Sezgin, *Târîhü’t-türâsîl-arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b Su‘ûdi’l-İslâmiyye, 1411), 1/56.

¹⁹ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 124.

²⁰ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 46-47.

²¹ Bu hususta ayrıntılı ve geniş bilgi için bk. Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 124-126.

Sevrî hicrî 97 (m. 715) yılında Emevi halifesi Süleymân b. Abdülmelik döneminde Kûfe'de dünyaya gelmiştir. Doğum yeri olan Kûfe'ye nispetle Kûfî, soyunun Temîm kabilesinin Sevr koluna dayanması sebebiyle de es-Sevrî nisbeleriyle anılmaktadır.²² Süfyân es-Sevrî'nin doğum yeri hakkında; babasının görevli olarak gönderildiği Horasan'ın Cürçân veya Kazvîn bölgelerinde doğduğu²³ yada Merv asıllı olduğu yönünde muhtelif rivâyetler bulunsa da genel kabul gören görüş, onun Kûfe bölgesinde doğup burada yetiştiği yönündedir.²⁴

Süfyân es-Sevrî, İslam ilim geleneğinin önemli şahsiyetleri arasında yer almakta olup kendi döneminin en yetkin alimlerinden biri kabul edilmektedir. İlim tahsili amacıyla devrinin önde gelen ilim merkezlerine seyahatlerde bulunan Sevrî, ilk eğitimini gençliğini geçirdiği Kûfe'de ikmal etmiştir. O dönemde Kûfe, özellikle hadis ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere İslamî ilimlerin geliştiği bir merkez konumundaydı. Sevrî burada, temelleri Hz. Ali (öl. 40/661) ve İbn Mes'ûd (öl. 32/652-53) gibi seçkin sahabîler tarafından atılan Kûfe ilim geleneğinin temsilcilerinden çokça yararlanmıştı. Kûfe dışında Yemen, Basra gibi birçok İslam beldesinde de bulunan Süfyân es-Sevrî, yaşadığı dönemdeki bazı siyasi olaylar sebebiyle uzun bir sürede Mekke'de ikamet etmiştir. Mekke'de bulunduğu bu süreçte güvendiği ve değer verdiği kimselerle görüşen Süfyân'ın özellikle hadis ve fıkıh ilminde öğrencilerine ders verdiği, ilim meclislerini canlı tuttuğu anlaşılmaktadır.²⁵ İslam ilim geleneğinden daha çok hadis ve fıkıh alanındaki otoritesiyle ön plana çıkan Süfyân es-Sevrî, bu çalışmada muhaddis ve müctehit kimliğinden ziyade müfessir kimliğiyle ele alınacaktır.

Süfyân es-Sevrî Kur'ân'ın anlaşılması ve onun tefsirinin yapılması noktasında da büyük çaba sarf etmiştir. Öyle ki kaynaklarda Süfyân'ın elinde sürekli bir Kur'ân mevcut olduğu ve bir âyetin tefsirini tamamlamadan diğer âyetlerin tefsirlerine geçmediği bilgisine rastlamaktayız. Ayrıca kendisinin "Bana Kur'ân ve haccın ahkâmından sorunuz! Çünkü ben bu iki ilimde bilgiliyim" sözü onun Kur'ân üzerine gerçekleştirdiği mesainin yoğunluğunu ve bu alanla ilgili derin irtibatını göstermektedir.²⁶ Sa'lebî (ö. 427/1035), rivâyette bulunduğu tabîin ve etbau't-tâbiîn tefsirleri arasında *Tefsîru's-Sevrî*'yi de zikretmektedir.²⁷ İbn Hacer'in (öl. 852/1449), rivâyetlerinden faydalandığı tefsirlerden birinin de Süfyân es-Sevrî'nin tefsiri olması dikkat çekicidir.²⁸ Süyûti (öl. 911/1505) de ilk tefsirler arasında Vekî

²² İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, 6/371.

²³ Ebû Ubeyd Âcurrî - Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî, *Suâlât fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Medine: y.y. 1979), 160.

²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7/242; Abdülhalim Mahmud, *Süfyân es-Sevrî emîru'l-mü'minine fi'l-hadis* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1991), 10.

²⁵ Dinç, *Süfyân es-Sevrî*, 37.

²⁶ İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Bilay: Ankara, 2019), 126.

²⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1422), 2/106.

²⁸ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *el-Mu'cemu'l-mufehres ev tecridü esânidi'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâ'i'l-menşûra*, thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâcî (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1998), 108-109.

ve Süfyân'ın tefsirlerini zikretmektedir.²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1883-1971) de “Sevrî tefsirde, hadiste ve fıkhıta büyük bir iktidar sahibi idi” sözüyle Süfyân es-Sevrî'nin ilk dönem tefsirdeki yerinin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir.³⁰

Süfyân es-Sevrî'nin mevcut tefsirinde naklettiği bütün tefsir rivâyetlerinin sayısı 911'dir. Bu rivâyetler detaylı bir analize tâbi tutulduğu zaman Süfyân'ın tefsirde hangi müfessirleri ne kadar referans aldığı ve bizatihi kendisinin ilgili âyet bağlamında yaptığı açıklamaları görmek mümkündür. Süfyân'ın tefsirde bizzat kendisinden rivâyet ettiği ve âyetin tefsirinde görüşüne başvurduğu kişi sayısı 81'dir. Bu kişilerin her birinin rivâyet sayısına ilişkin verilerin kronolojik bir sırayla ele alınması daha uygun olacaktır. Bu bağlamda Süfyân, Kur'ân'ın tefsiriyle alakalı öncelikle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) 7 rivâyet nakletmiştir. Sahâbeden nakledilen rivâyet sayısı ise 190 olup bu rivâyetler 24 farklı sahâbeden aktarılmıştır. Bu duruma göre Süfyân'ın tefsirindeki sahâbe rivâyetleri, tefsirinin %21'lik kısmına denk gelmektedir. Tabiînden nakledilen tefsir nakillerinin sayısı ise 499 olup bunlar da Süfyân'ın rivâyet ettiği nakillerin %55'lik kısmını oluşturmaktadır. Bu rivâyetler dışında geriye kalan 219 rivâyet ise Süfyân es-Sevrî'nin kendi görüş ve açıklamaları olup tefsirinde aktarılan rivâyetler içerisindeki oranı %24'e karşılık gelmektedir.³¹

Süfyân'ın sahip olduğu tefsir birikiminden, kendi dönemindeki ve daha sonraki süreçlerde birçok müfessir yararlanmış, birçok tefsir için Süfyân, önemli bir tefsir kaynağı kabul edilmiştir. Süfyân es-Sevrî'nin tefsir tarihindeki konumunu teyit eden en dikkat çekici örneklerden birisi de kendisinden yaşça büyük olan Mukâtil b. Süleymân'ın, ondan fazlasıyla istifade etmesi ve Süfyân'ın tefsire dair bilgisinin vazgeçilmez bir referans olarak kabul etmesidir.³² Bunun yanı sıra, kendisinden önceki tefsir nakillerini cemedan ve bu alanda ansiklopedik bir mahiyet arz eden Taberî'nin Süfyân'ı bir kaynak olarak görmesi onun ilimdeki yüksek itibarının somut bir göstergesidir. İslam ilim geleneğinde Süfyân es-Sevrî ekseriyetle müçtehit bir fakih ve sika bir muhaddis kimliğiyle ön plana çıkarılmış olsa da mezkûr veriler doğrultusunda, Süfyân es-Sevrî'nin tefsir ilmi alanındaki önemli müfessirler arasında yer aldığını ifade etmek gerekmektedir.

Süfyân es-Sevrî'nin tefsir çalışması 1965 yılında İmtiyâz Ali Arşî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ali Arşî, bu tefsirin tek bir nüshasını Hindistan'ın Râmpûr bölgesindeki Râmpûr Rızâ Kütüphanesi'nde bulunduğunu ve bu nüshanın birtakım eksiklikler içerdiğini, bu çalışmanın Mukâtil b. Süleyman'ın eseri gibi mütekâmil bir tefsir olmadığını söylemiştir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî'nin bu eserinin öğrencilerinden Ebû Huzeýfe Mûsâ b. Mes'ûd en-Nehdî'nin (ö. 220/835) nakline dayandığını ve bu nüshanın III. (IX.) asra ait

²⁹ Celaleddin Suyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, thk. Muhammed Ahmed Hâc (Suudi Arabistan: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1423), 1/1-2.

³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi - Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1-302.

³¹ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. al-Ezzi - Taş, “Süfyân es-Sevrî'ye İsnad Edilen Tefsir”, 457-460.

³² Dinç, *Süfyân es-Sevrî*, 90.

olabileceğini ifade etmiştir.³³ Söz konusu tefsir Bakara sûresi ile başlayıp Tûr sûresi ile nihayete ermektedir. Tefsirde, zikri geçen bu sûrelerin arasında Muhammed ve Duhân sûreleri bulunmamaktadır.

2. Süfyân es-Sevrî'nin Tefsirindeki Mücâhid b. Cebr Rivâyetleri

Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde yer verdiği nakillere baktığımızda, Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'in tefsir bilgilerinden birçok yerde faydalandığı görülmektedir. Öyle ki Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'den aktardığı rivâyetlerin önemli bir kısmını Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen *Tefsîru Mücâhid*'te benzer şekilde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Süfyân'ın, Mücâhid'ten hangi tefsir nakillerini aktardığını, Mücâhid'i bir tefsir kaynağı olarak nasıl kullandığını, tefsirindeki örnekler üzerinden belirli başlıklar altında incelenecektir.³⁴

2.1. Lafız ve Mana Bakımından Aynı Olan Nakiller

Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde ilk nakle baktığımızda Süfyân, Bakara sûresinin ilk dört âyetinin Allah'a iman eden kimselerin nitelikleri hakkında, iki âyetinin de kâfirlerin nitelikleri hakkında, on üç âyetinin ise münafıkların nitelikleri hakkında nazil olduğunu³⁵ Mücâhid b. Cebr'den, onun ismini zikrederek nakletmektedir ve bu naklin aynısının Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen nüshada da mevcut olduğu görülmektedir.³⁶ Bakara sûresi 45. âyetinin meâlinde geçen “*Sabırla ve namaz kılarak Allah'a sığınıp ondan yardım isteğinde bulunun; Şüphesiz sabır ve namaz Allah'a olan saygıları sebebiyle kalbi ürperen kişilerin haricindekilere elbette ağır gelir*”³⁷ ifadesinde geçen “kalpleri ürperen” kişilerden maksadın, gerçek manada iman etmiş müminler olduğunu Süfyân es-Sevrî belirtmekte ve bu bilgiyi Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.³⁸ Aynı tefsir bilgisinin Mücâhid b. Cebr'in nüshasında da mevcut olduğu görülmektedir.³⁹ Yine Bakara sûresinin 187. âyetinin meâlinde geçen “*Allah'ın sizler için yazdığını isteyin*” kısmında bahsedilen nimetin “çocuk” olduğunu Süfyân es-Sevrî Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.⁴⁰ Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasına baktığımızda bu naklin aynısının mevcut olduğu görülmektedir.⁴¹ Ayrıca bu açıklamayı

³³ İmtiyaz Ali Arşî, “Mukaddime”, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 33-35.

³⁴ Bu aşamadan sonraki başlıklarda Süfyân'ın Mücâhid'ten yararlanma şekline dair verilecek bilgiler, yapılan incelemeler neticesinde ön plana çıkan örnekleri göstermektedir. Makalenin hacmini genişletmemek adına, yapılan mukayeseye dair somut veriler, sonuç kısmında ayrıntılı olarak paylaşılacaktır.

³⁵ Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, thk. İmtiyâz Alî Arşî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 41.

³⁶ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sureti (Doha: y.y. 1976), 69.

³⁷ Çalışmada âyet mealleri hususunda Doç.Dr. Halil Altuntaş ve Dr. Muzaffer Şahin tarafından hazırlanan 2005 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan *Kur'ân-ı Kerim Meali* isimli mealden faydalanılmıştır.

³⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 45.

³⁹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 84.

⁴⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 58.

⁴¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 97.

Taberî'nin de Mücâhid b. Cebr'den naklettiği de fark edilmektedir.⁴² Aynı şekilde Mücâhid b. Cebr, Bakara sûresinin 213. âyetinin meâlinde geçen “*İnsanlar tek bir ümmetti*” ifadesindeki “insan” kelimesinden maksadın, Hz. Âdem olduğunu belirtmektedir.⁴³ Süfyân es-Sevrî de aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'ten nakletmektedir.⁴⁴

Bakara sûresinin 197. âyetinin meâlinde zikredilen “*Sizin iyilik adına yapmış olduğunuz herşeyi Allah bilir. Azık edin*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “Mekke dışındaki beldelerden gelen hacılar yanlarına azık almadan gelir, bu beldedeki kişilerden dilenirlerdi. Allah onlara yanlarında azık bulundurmalarını emretti” şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁵ Süfyân es-Sevrî, ise Mücâhid b. Cebr'den naklederek söz konusu âyeti “Hac için yola çıkan kişiler yanlarına azık almazlardı, Allah azık alın diye emretti, bineğe binmezlerdi. Allah bineğe binmelerini emretti” şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁶ Aynı şekilde Bakara sûresi 235. âyetinin meâlinde geçen “*onlarla gizli vaatleşmeyin*” kısmında Süfyân es-Sevrî, “gizli vaatleşme”den maksadın, “kocası öldükten sonra iddet süresi bekleyen bir kadına kendisiyle evlenme isteğinde bulunan bir erkeğin: ‘Beni düşünmeden kendin hakkında karar verme’ şeklindeki ifadesidir” diye açıklamakta ve bu bilgiyi Mücâhid b. Cebr'ten nakletmektedir.⁴⁷ Bu izah Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsir nüshasında da aynı lafızlarla zikredilmektedir.⁴⁸

Süfyân es-Sevrî, Âl-i İmrân sûresinin 125. âyetinin meâlinde geçen “*onlar şu anda çok hızlı bir şekilde üzerinize gelseler bile rabbiniz size nişanlı beş bin melekle yardım edecek ve imdadınıza yetişecektir*” âyetinin meâlinde geçen yardım edenler manasındaki معلمين *melimin* kelimesini “kendilerini nişanlı belli edecek halde” şeklinde Mücâhid b. Cebr'den naklederek açıklamaktadır.⁴⁹ Bu açıklamanın lafız olarak birebir Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında mevcut olduğu görülmektedir.⁵⁰

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'in görüşü olarak doğrudan aktardığı izahların örnekleri Nisâ sûresinde de bulunmaktadır. Örneğin Nisâ sûresinin 2. âyetinin meâlinde geçen “*yetimlere onların mallarını verin. Kendi kıymetsiz mallarınızı onların temiz olan mallarıyla değiştirmeyin, çünkü bu büyük bir günahtır*” ifadesinde geçen temiz olandan maksadın “helal mal”, değersiz olandan maksadın ise “haram mal” olduğunu Mücâhid b. Cebr söylemektedir.⁵¹ Süfyân es-Sevrî de aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.⁵² Benzer şekilde Nisâ sûresinin 5. âyetinin meâlinde geçen “*aklı ermeyenler*”

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Riyad: Dâru Hicr, 1422/2001), 3/244.

⁴³ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 104.

⁴⁴ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 66.

⁴⁵ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 103.

⁴⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 64.

⁴⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 69.

⁴⁸ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 110.

⁴⁹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 80.

⁵⁰ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 135.

⁵¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 143.

⁵² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 85.

kelimesinden maksadın “kadınlar” olduğunu Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'den naklederek açıklamaktadır.⁵³ Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında bu naklin aynı olmakla beraber, Mücâhid b. Cebr “erkekler ve kadınlar” olarak ziyade bir lafız daha ilave etmektedir.⁵⁴ Aynı sûrenin 17. âyetinin meâlinde geçen “Allah'ın kabul buyuracağı tövbe, ancak bilmeden kötülük yapıp de sonra tez elden pişman olanların tövbesidir; işte Allah bu kişilerin tövbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir” ifadesinde geçen “bilmeden kötülük yapan” cümlesini Mücâhid b. Cebr, “Rabbine asi olan her bir kişi bundan vazgeçinceye kadar bir cehalet içindedir” şeklinde tefsir etmektedir.⁵⁵ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyeti Mücâhid b. Cebr'den naklederek “kasıtlı veya kasıtsız, kişi herhangi bir şekilde günah işlediği zaman bunun söz konusu cehalet kapsamında sayılacağı” şeklinde tefsir etmektedir.⁵⁶ Mâide sûresinin 5. âyetinin meâlinde geçen “sizin yemekleriniz onlara helaldir” âyetinin meâlinde geçen “طَعَامٌ” kelimesinden maksadın, “kurbanlar” olduğunu söyleyen Süfyân es-Sevrî, bu izahı Mücâhid b. Cebr'den naklederek zikretmektedir.⁵⁷ Bu açıklamanın lafzî olarak aynı şekli, Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsir nüshasında da bulunmaktadır.⁵⁸

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'ten birebir aktardığı izahlara En'âm sûresinde de rastlamaktayız. Örneğin, En'âm sûresi 19. âyetinin meâlinde geçen “Bu Kur'ân bana, sizi ve ulaştığı bütün kişileri kendisiyle uyarmam sebebiyle vahyedildi” ifadesinde kastedilen kişilerin “Acemler, yani Arap olmayan kimseler” olduğunu zikretmektedir. Bu izahı Süfyân es-Sevrî bizatihi Mücâhid b. Cebr'den aldığını belirtmektedir.⁵⁹ Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen mevcut tefsire bakıldığı zaman Mücâhid b. Cebr, bu âyette kastedilen kişilerin, “Acemler” ve “diğer tüm Müslümanlar” olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰ Bu âyet ile ilgili sözü edilen izahlar karşılaştırıldığında Süfyân es-Sevrî'nin, bu izahı doğrudan Mücâhid b. Cebr'den naklettiği anlaşılmaktadır. Bu izahın aynı ifadelerle Mücâhid b. Cebr'in tefsirinde geçtiği görülmektedir. Ancak Süfyân es-Sevrî'nin yaptığı izahta sadece “Acemler” ifadesi geçmektedir. Muhtemeldir ki Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in bu naklini alırken eksik almış ve bu şekilde nakletmiştir. Ayrıca Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsirinde bu âyetin tefsiriyle ilgili diğer bir nakilde âyette bahsedilen uyarıcı kişinin Hz. Muhammed olduğu şeklinde de bir izahı bulunmaktadır.⁶¹

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'in tefsir izahlarını doğrudan naklettiği bir diğer âyet ise Hicr sûresi 75. âyetidir. Bu âyette geçen “şüphesiz ki bunda güçlü bir anlayışa sahip olanlar için ibretlik dersler vardır” ifadesini Süfyân tefsir ederken, Mücâhid b. Cebr'e dayanarak

⁵³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 88.

⁵⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 145.

⁵⁵ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 149.

⁵⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 92.

⁵⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 100.

⁵⁸ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 186.

⁵⁹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 106.

⁶⁰ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 213.

⁶¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 213.

“feraset sahipleri için ibret alınacak dersler vardır” şeklinde açıklamaktadır.⁶² Aynı âyetin tefsiriyle ilgili Mücâhid b. Cebr’in mevcut tefsirine bakıldığı zaman Mücâhid b. Cebr’in de benzer bir izahı yaptığı fark edilmektedir.⁶³ Benzer bir örnek olarak İsrâ sûresi 13. âyetinin meâlinde geçen “*her insanın boynuna işlediği amelleri dolarız*” ifadesini Süfyân, “kişi kendi amellerinden sorumludur” şeklinde Mücâhid b. Cebr’den naklederek tefsir etmektedir.⁶⁴ Mücâhid b. Cebr de bu âyeti lafzen aynı kalıpla izah etmektedir. Aynı sûrenin 23. âyetinin meâlinde geçen *وَقَضَىٰ رَبُّكَ* ifadesini Süfyân, Mücâhid b. Cebr’den nakilde bulunarak “Rabbin sana emretti” anlamına gelen *أَمَرَ رَبُّكَ* kelimesiyle izah etmektedir.⁶⁵ Mücâhid b. Cebr’in mevcut tefsirine bakıldığında bu âyetin *أَمَرَ رَبُّكَ* olarak açıklandığı görülmektedir.⁶⁶ Aynı sûrenin 35. âyetinin meâlinde geçen *الْقِسْطَاسُ* ifadesini Süfyân, Mücâhid b. Cebr’den naklederek *العدل بالرومية* şeklinde tefsir etmektedir.⁶⁷ Mücâhid b. Cebr’in mevcut tefsirinde bu âyetin izahına bakıldığında aynı şekilde açıkladığı ancak *هُوَ الْمِيزَانُ الْعَدْلُ بِالرُّومِيَّةِ* şeklinde ziyade bir lafız kullandığı görülmektedir.⁶⁸

Süfyân’ın tefsirinde Mücâhid b. Cebr’den birebir tefsir izahı aktardığı âyetlerden birisi de Meryem sûresinin 24. âyetidir. Süfyân es-Sevrî, âyetin meâlinde geçen “*bunun üzerine aşağısından birisi (Melek) ona şöyle nidâ etti: “Tasalanma, Rabbin senin alt tarafında bir su kaynağı yaratmıştır”* ifadesinde seslenen kişinin Mücâhid b. Cebr’e atıf yaparak Hz. İsa olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹ Mücâhid b. Cebr de bu âyette ki söz konusu kişinin Hz. İsa olduğunu mevcut tefsir eserinde zikretmektedir.⁷⁰ Meryem suresi 56. âyette geçen “*onu (İdrîs) yüce bir makama yükselttik*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, İsa peygamberin ölmeden göğe yükselmesi gibi Hz. İdrîs’in de yükselmesi şeklinde tefsir etmektedir.⁷¹ Süfyân ise aynı âyetin tefsirine ilişkin “burada İdrîs peygamberin dördüncü semaya yükselmesi kastedilmektedir” bilgisini Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.⁷²

Benzer şekilde Enbiyâ sûresi 51. âyetinin meâlinde geçen “*biz daha önce İbrâhim’e de onu doğru yola sevkedecek bilgi ve doğru düşünme yeteneği vermiştik. Biz onun halini ve buna ehil bir kimse olduğunu biliyorduk.*” âyetini izah ederken Süfyân, âyette ifade edilen “doğru düşünme yeteneğinin” Hz. İbrâhim’e küçük yaşlarda verildiğini zikretmekte ve bu izahı Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.⁷³ Bu âyetin tefsirine Mücâhid b. Cebr’in mevcut olan tefsir eserine

⁶² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 161.

⁶³ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 342.

⁶⁴ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 169.

⁶⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 170.

⁶⁶ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 360.

⁶⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 173.

⁶⁸ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 362.

⁶⁹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 183.

⁷⁰ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 385.

⁷¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 387.

⁷² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 186.

⁷³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 202.

baktığımızda onun da ilgili âyeti aynı şekilde tefsir ettiği görülmektedir.⁷⁴ Benzer bir örnek olarak Hac sûresi 34. âyetinde “sende Allah’ın emirlerine içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri müjdele!” kısmında geçen “içtenlikle teslimiyet gösterenler” anlamına gelen *المخبتين* kelimesini “huzurlu, emin olan” anlamlarına gelen *المطمئنين* diye Süfyân, Mücâhid b. Cebr’den naklederek tefsir etmektedir.⁷⁵ Mücâhid b. Cebr de bu âyeti aynı lafızlarla açıklamaktadır.⁷⁶

Nûr sûresi 3. âyetinin meâlinde geçen “Zina etmiş olan bir erkek, zina etmiş olan veya müşrik olan bir kadından başkasıyla evlenemez. Zinakar bir kadınla da ancak zinakar veya putperest olan bir erkek evlenebilir. Bu, inanmış olan kimselere haram kılınmıştır” ifadesini Mücâhid b. Cebr, şöyle izah etmiştir: “Cahiliye döneminde açıkça zina eden kadınlar vardı. Bazı erkekler de bu kadınlarla zina etmek istiyorlardı. Bu zina yapmak isteyen kişilere: ‘arzu ettiğiniz bu iş haramdır’ denildiğinde de onlarla evlenmek istediler. İşte bu olay üzerine Yüce Allah tarafından bu âyet nazil oldu ve söz konusu açıkça zina yapan bu kadınlarla evlenmek haram kılındı.”⁷⁷ Söz konusu âyeti Süfyân da yine Mücâhid b. Cebr’den naklederek “Medine’de zina yapmakla bilinen kadınlar vardı bu âyet onlar hakkında indi” şeklinde tefsir etmektedir.⁷⁸ Nûr sûresi 26. âyetinin meâlinde geçen “kötü olan kadınlar ancak kötü erkeklere layıktırlar, kötü erkekler de kötü kadınlara layıktırlar, iyi olan kadınlar ise iyi erkeklere layıktırlar, iyi olan erkekler de iyi olan kadınlara layıktırlar.” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “kötü söz, erkek ve kadınlardan kötü olanlardır” şeklinde tefsir etmektedir.⁷⁹ Süfyân es-Sevrî, aynı âyeti Mücâhid b. Cebr’den naklederek “kötü olan kişiler güzel ve iyi olan sözlerden uzaktırlar, temiz olan kimseler de her türlü kötü sözden uzaktır” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁰ Nûr sûresi 27. âyetinin tefsirinde Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’in açıklamasını aynı şekilde naklettiği görülmektedir. İlgili âyette izin almak manasındaki *حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا* ifadesini Mücâhid b. Cebr, “ses çıkarıp hissettirmek” şeklinde açıklamaktadır.⁸¹ Süfyân es-Sevrî de aynı tefsir bilgisini eserinde nakletmektedir.⁸² Benzer bir örnek olarak Furkân sûresi 63. âyetinin meâlinde geçen “Rahmân’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürürler” âyetini Süfyân es-Sevrî, “sekinetle ve vakarlı şekilde yürürler” diye Mücâhid b. Cebr’den naklederek izah etmektedir.⁸³ Mücâhid b. Cebr’in tefsirine bakıldığı zaman söz konusu âyeti aynı şekilde ve aynı lafızlarla tefsir ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁴ Ankebût sûresi 46. âyetindeki “içlerinden başkalarına zulüm yapan kişiler hariç, Kitap ehli olan kişiler ile sadece güzel bir yolla mücadele edin” ifadesini Mücâhid b.

⁷⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 411.

⁷⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 213.

⁷⁶ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 425.

⁷⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 436-437.

⁷⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 220.

⁷⁹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 439.

⁸⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 223-224.

⁸¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 439.

⁸² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 224.

⁸³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 227.

⁸⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 456.

Cebr, “eğer onlar size kötü sözler söyleseler bile siz onlara karşı kötü söz söylemeyin, onlara karşı güzel şeyler söyleyin” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁵ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyeti Mücâhid b. Cebr’den naklederek “sadece sizle savaş yapanlarla ve cizyelerini vermeyenlerle savaşın. Cizye verenlere karşı ise güzel sözler söyleyin manasındadır” şeklinde tefsir etmektedir.⁸⁶ Rûm sûresi 39. âyetinin meâlinde geçen “*halkın malları fazlalaşsın diye faize verilen şeyler Allah katında fazlalaşmaz*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “bir karşılık bekleyerek verilen hediyein sevabı yoktur” şeklinde tefsir etmiştir.⁸⁷ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyetin tefsirine ilişkin burada kastedilen “hediyedir” bilgisini Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.⁸⁸

2.2. Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’ten Naklettiği Ancak *Tefsîru Mücâhid*’de Olmayıp Başka Tefsir Kaynaklarında Bulunan Nakiller

Süfyân es-Sevrî’nin tefsir eserinde onun Mücâhid b. Cebr’den naklettiği ancak Mücâhid b. Cebr’in mevcut olan tefsir eserinde yer almayan bazı açıklamaların yer aldığı görülmektedir. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Süfyân es-Sevrî’nin, Mücâhid b. Cebr kanalıyla aktardığı 84 rivâyetin *Tefsîru Mücâhid* isimli tefsir eserinde mevcut olmadığını tespit ettik. Bunun yanı sıra Süfyân es-Sevrî’nin, Mücâhid b. Cebr’den aktarmış olduğu bu verilerin önemli bir kısmının kendisinden önceki bütün tefsir bilgilerini cemedi, tefsir ilim geleneğinde ansiklopedik bir önemi olan Taberî’nin (öl. 310/923) *Câmiu’l-Beyân* isimli eserinde rastlanmaktadır. Nitekim Taberî, Mücâhid b. Cebr’den intikal eden tefsir nakillerini muhtelif kanallar vasıtasıyla derleyerek bir araya getirmiştir. Mücâhid b. Cebr’den gelen birçok nakilde Taberî’nin yalnız kalması da bunun bir göstergesidir.⁸⁹ Nitekim Fuat Sezgin, Taberî’nin tefsirindeki nakillerin derlenmesiyle Mücâhid b. Cebr’in tefsirinin yeniden inşâ edilebileceğini söylemektedir.⁹⁰ Diğer taraftan söz konusu rivâyetlerin bir kısmının da İbn Ebû Hâtim (öl. 327/938) tarafından nakledildiği de görülmektedir.⁹¹ Bu bahiste sözü edilen nakillerden örnekler aktarılıp konuya dair bilgilere yer verilecektir.

Süfyân es-Sevrî, Bakara sûresinin 21. âyetinin meâlinde geçen تَتَّقُونَ ifadesini “boyun eğmek, itaat etmek” manasına gelen تطيعون kelimesiyle tefsir etmektedir.⁹² Süfyân es-Sevrî bu açıklamayı Mücâhid b. Cebr’den naklederek yapmaktadır. Ancak Mücâhid b. Cebr’in mevcut olan tefsir eserinde söz konusu âyet ile ilgili herhangi izah bulunmamaktadır. Taberî’nin ise bu âyeti, Süfyân’ın yaptığı izaha benzer bir şekilde, Mücâhid’den nakilde

⁸⁵ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 496.

⁸⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 235-236.

⁸⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 501.

⁸⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 237.

⁸⁹ Kaya, *Taberî Tefsiri’nin Kaynakları*, 126.

⁹⁰ Sezgin, *Târîhü’t-türâsi’l-arabi*, 1/56.

⁹¹ Mücâhid b. Cebr’in tefsir geleneğindeki yeri, tefsir rivâyetlerinin kaynakları ve geçtiği yerlere dair yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk. Ahmed İsmail Nevfel, *Mücâhid: el-Müfessir ve’t-tefsir* (Kâhire: Dârü’s-Safve, 1990).

⁹² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 42.

bulunarak, tefsir ettiği görülmektedir.⁹³ Diğer yandan İbn Ebû Hâtim de aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.⁹⁴ Benzer diğer bir örnek ise Bakara sûresi 22. âyetinin meâlinde geçen “o halde bundan sonra bildiğiniz halde Allah’a eş ve ortaklar koşmayın” ifadesini Süfyân es-Sevrî, “Ey kitap ehli, Tevrat’ta ve İncil’de Allah’ın bir olduğunu bildiğiniz halde Allah’a ortak koşmayın” şeklinde Mücâhid b. Cebr’den naklederek tefsir etmektedir.⁹⁵ Bu izahın Mücâhid b. Cebr’in mevcut tefsir eserinde olmadığı görülmektedir. Ancak Taberî’nin tefsirine bakılırsa Taberî’nin de bu açıklamayı aynı lafızlarla Mücâhid b. Cebr’den naklettiği anlaşılmaktadır.⁹⁶ Aynı şekilde İbn Ebû Hâtim de bu bilgiyi Mücâhid b. Cebr’den naklettiği gibi ancak İbn Ebû Hâtim’in naklettiği senette Süfyân es-Sevrî da bulunmaktadır.⁹⁷ Bakara sûresi 25. âyetinin meâlinde geçen “Mü’min olup güzel ve iyi davranışlarda bulunanlar için, zemininden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Onlara cennette bulunan meyvelerden ikram edildiğın de onlar ‘bu daha önce bize dünya hayatındayken bize rızık olarak verilenin aynısı’ diyecekler. Oysaki bu ikram edilen meyve dünya hayatında kendilerine verilen meyvelerin bir benzeri olarak verilmiştir” ifadesindeki “benzer olarak verilenler”den maksad Süfyân es-Sevrî’ye göre, “renkleri aynı tatları farklı şeyler”dir.⁹⁸ Süfyân es-Sevrî’ye nispet edilen tefsir nüshasını tahkik eden müellif, dipnotta bu tefsir bilgisinin Mücâhid b. Cebr’e ait olduğunu belirtmektedir. Söz konusu âyetin izahına dair Taberî’nin tefsirine baktığımızda ise Taberî’nin, Süfyân es-Sevrî’nin naklettiği tefsir bilgisinin aynısını lafzî olarak Süfyân es-Sevrî’yi senedinde zikretmeden İbn Ebû Necîh tarikiyle Mücâhid b. Cebr’den naklettiği görülmektedir.⁹⁹ Ayrıca her ne kadar bazı lafız farklılıkları olsa da İbn Ebû Hâtim’in de aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr’den naklettiği görülmektedir.¹⁰⁰ Ancak bu tefsir bilgisinin de Mücâhid b. Cebr’e nispet edilen tefsirde olmadığını söyleyebiliriz.

Bakara sûresi 28. âyetinin meâlinde geçen “Sizler ölüyken sizi o can verdiği halde Allah’ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O’na götürüleceksiniz” ifadesini, Mü’min suresinin 11. âyetinin meâlinde geçen “Onlar: “Allahum! Bizi iki kez öldürdün, iki kez de dirilttin. Biz de işlemiş olduğumuz suçlar hususunda itirafta bulunduk, buradan çıkmamıza bir yol yok mu?” derler” ifadesini zikrederek, yani âyeti bir başka âyetle tefsir etmek suretiyle Süfyân es-Sevrî açıklamıştır.¹⁰¹ Taberî ise aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.¹⁰² Ancak Mücâhid b. Cebr’in tefsirinde bu nakil bulunmamaktadır. Diğer taraftan İbn Ebû Hâtim benzer tefsir bilgisini, senedinde Mücâhid b. Cebr’i zikretmeden

⁹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili’âyi’l-‘Kur’ân*, 1/386.

⁹⁴ Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Es’ad Muhammed eṭ-Ṭayyib (b.y.: y.y., 1419/1998), 1/60.

⁹⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 42.

⁹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili’âyi’l-‘Kur’ân*, cilt /393.

⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*, 62.

⁹⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 42.

⁹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili’âyi’l-‘Kur’ân*, 1/414-415.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*, 1/67.

¹⁰¹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 43.

¹⁰² Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili’âyi’l-‘Kur’ân*, 1/444.

Süfyân es-Sevrî'den nakletmektedir.¹⁰³ Buna benzer bir diğer örnek ise Bakara sûresi 36. âyetidir. Bu âyetin tefsirine baktığımızda Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'den naklederek âyette geçen "Allah, dedi ki: Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan)" ifadesindeki hitabın "Âdem, yılan ve şeytan içindir" diyerek izah etmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca burada yılan olarak açıklaması Mücâhid b. Cebr'in İsrâiliyat türünden bir açıklama yaptığına da işaret etmektedir. Ancak bu nakil Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsir nüshasında da yer almamaktadır.

Bakara sûresi 68. âyetinin meâlinde geçen "Rabbine bizim için dua et de onun nasıl bir inek olduğu konusunda bizi bilgilendirsin" dediler, "O, onun ne işten kalmış kart, ne de körpe, bu ikisinin ortası olan bir sığır olduğunu söylüyor, sizde Allah'ın emirlerini yerine getirin" dedi" ifadesinde geçen "kart olmak" ifadesini "yaşlı" olarak, "körpe" kelimesini de "küçük" olarak Süfyân es-Sevrî'nin tefsir ettiği görülmektedir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî'nin âyette geçen "orta yaşlı" manasına gelen عَوَانٌ kelimesini de "bir veya iki kez doğum yapmış inek" olarak izah ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Taberî ise aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.¹⁰⁶ Ancak Tâberî'nin naklettiği tefsir bilgisinde "kart" olan manasına gelen فَارِضٌ kelimesini "büyük olan" manasına gelen كَبِيرَةٌ kelimesiyle tefsir etmektedir.¹⁰⁷ Süfyân es-Sevrî ise aynı kelimeyi yaşlı olan anlamına gelen مُسِنَّةٌ kelimesiyle tefsir etmektedir.¹⁰⁸ İbn Ebû Hâtim de Mücâhid b. Cebr'den bu tefsir bilgisini nakletmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca zikredilen bu bilginin Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen tefsir eserinde olmadığı anlaşılmaktadır.

Bakara sûresi 96. âyetinin meâlinde geçen "yemin olsun ki, onları dünya hayatına karşı diğer insanlardan daha çok düşkün olduğunu, öyle ki Allah'a şirk koşanlardan bile onların dünya hayatına daha fazla düşkün olduklarını görürsün. Bunlardan her biri ömürlerinin bin yıl kadar olmasını arzu ederler. Halbu ki bu denli uzun ömürlü olmaları onları cehennem azabından uzaklaştırmaz. Allah onların yaptıklarını görür" ifadesinde anlatılan kişilerin Süfyân es-Sevrî, Yahudiler olduğunu söylemektedir.¹¹⁰ Taberî'ye baktığımızda ise onun da aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den naklettiği görülmektedir.¹¹¹ İbn Ebû Hâtim ise aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'i zikretmeden İbn Abbâs'tan nakletmektedir.¹¹² Mücâhid b. Cebr'in tefsirinde ilgili âyetin izahına baktığımızda ise böyle bir izahın bulunmadığı görülmektedir. Bu duruma benzer bir şekilde Bakara sûresi 124. âyetinin meâlinde geçen Hz. İbrahim'e ithafen "ben seni bütün insanlara önder kılacağım" âyetini Süfyân es-Sevrî, "kendisine uyulan imam, önder kişi"

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 1/73.

¹⁰⁴ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 111.

¹⁰⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 46.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 2/86-89.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 2/85.

¹⁰⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 46.

¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 1/138.

¹¹⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 47.

¹¹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 2/275-276.

¹¹² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 1/178.

anlamına gelen تفتتا kelimesiyle Mücâhid b. Cebr'den naklederek tefsir etmektedir.¹¹³ Ancak bu izah, Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsirinde yer almamaktadır. Bakara sûresi 159. âyetinin meâlinde geçen “o gizleyenlere hem Allah lanet eder hem de lanet okuyanlar lanet eder” ifadesini Süfyân es-Sevrî, bu lanet okuyuculardan maksadın, “Allah âdemoğlunun günahları sebebiyle bize yağmur göndermiyor” diyerek lanet okuyan akrepler, böcekler ve bütün canlılar olduğu şeklinde Mücâhid b. Cebr'den naklederek tefsir etmiştir.¹¹⁴ Bu âyetin tefsiri için Taberî'ye bakıldığında, her ne kadar lafız farklılıkları olsa da mana olarak Süfyân es-Sevrî'nin naklettiği izahların olduğu ve Taberî'nin bu âyetin tefsirine ilişkin açıklamaları Mücâhid b. Cebr'ten naklettiği fark edilmektedir.¹¹⁵ İbn Ebû Hâtim de tefsirinde aynı tefsir bilgisini nakletmektedir.¹¹⁶ Fakat Mücâhid b. Cebr'in tefsirinde bu izah yer almamaktadır.

Enfâl suresi 16. âyetinin meâlinde geçen “kim savaş için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın savaş sırasında arkasını dönüp kaçarsa Allah'ın öfkesine uğramış olur” ifadesindeki hükmün kimleri kapsadığı konusunda Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in bu hükmün bütün Müslümanlar için olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹¹⁷ Ancak bu nakil Mücâhid b. Cebr'in mevcut tefsir nüshasında bulunmamaktadır. Yine Enfâl suresinin 60. âyetinin meâlinde geçen “Onlarla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz.” ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in “kendisiyle onları rezil edeceğiniz” anlamına gelen تخر ونهم kelimesiyle tefsir ettiğini nakletmektedir.¹¹⁸ Ancak bu nakil Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen tefsirinde yer almamaktadır. Taberî'ye baktığımızda ise bu açıklamayı Mücâhid b. Cebr'den naklettiği görülmektedir.¹¹⁹

Bu başlık altında inceleyeceğimiz diğer bir sure ise Yûsuf sûresidir. Yûsuf sûresinin 4. âyetinin meâlinde geçen ve Hz. Yûsuf'un rüyasının anlatıldığı “Babacığım! Ben rüyamda on bir tane yıldızla birlikte güneş ve ayı gördüm; onları bana secde eder haldeydiler” ifadesindeki “yıldız”, “güneş” ve “ay” kelimelerinden maksadın Hz. Yûsuf'un “babası, kardeşleri ve teyzesi” olduğu şeklindeki tefsiri Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'den nakletmiştir.¹²⁰ Aynı şekilde Yûsuf sûresinin 22. âyetinin meâlinde geçen “Yûsuf olgunluk çağına erişince, ona hikmet ve ilim verdik” ifadesiyle ilgili Süfyân es-Sevrî'nin mevcut nüshasında Mücâhid b. Cebr'e ait olduğunu söylediği iki nakil yer almaktadır. Bunlardan birincisinde bu olgunluk çağının otuz üç yaş, diğerinde ise kırk yaş olduğu söylenmiştir.¹²¹ Ancak bu nakiller Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında yer almamaktadır. Bununla birlikte bu izahın İbn Ebû Hâtim'in

¹¹³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 48.

¹¹⁴ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 53-54.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 2/733-734.

¹¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 1/269.

¹¹⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 116.

¹¹⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 120.

¹¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 11/246.

¹²⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 137.

¹²¹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 139.

tefsirinde aynı şekilde geçtiği görülmektedir.¹²²

Süfyân'nin Mücâhid b. Cebr'den aktardığı ancak Mücâhid b. Cebr'in tefsirinde bulunmayan tefsir izahlarına İbrâhîm sûresinde de rastlanılmaktadır. İbrâhîm sûresinin 7. âyetinin meâlinde geçen "Rabbimiz şöyle buyurmuştu: *muhakkak ki şükreden kullar olursanız size verdiğim nimeti kat kat artırırım*" ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in "eğer bana itaat ederseniz size nimetimi artırırım" şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹²³ İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde de aynı tefsir bilgisi bulunmaktadır.¹²⁴ Yine aynı sûrenin 37. âyetinin meâlinde geçen "insanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinsinler" ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in "eğer Hz. İbrâhîm, 'bir kısmının kalplerini onlara ısındır', demeyip de 'insanların tamamının kalplerini onlara ısındır' diye dua etseydi, Fârisiler ve Rumlar, orayı doldururlardı" şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹²⁵ Aynı şekilde bu tefsir açıklamasının İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde de yer aldığı anlaşılmaktadır.¹²⁶ Hicr sûresi 19. âyetinde yer alan "orada her şeyi bir ölçüye göre bitirdik" manasına gelen موزون kelimesinin Süfyân es-Sevrî, İkrime'den naklederek "takdir edilmiş" manasında olduğunu söylemektedir.¹²⁷ Her ne kadar Süfyân es-Sevrî bu naklinde Mücâhid b. Cebr'i zikretmese de Taberî'ye baktığımızda aynı tefsir bilgisini onun Mücâhid b. Cebr'den naklettiği görülmektedir.¹²⁸ İbn Ebû Hâtim de Mücâhid b. Cebr'den aynı tefsir bilgisini nakletmektedir.¹²⁹

Benzer şekilde Hicr sûresi 92. âyetin tefsirine baktığımızda burada geçen "onların hepsine yapmış oldukları işlerin hesabını hiç şüphesiz ki soracağız" ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in, "Allah'tan başka ilah olmadığını söyleyen herkese yapıp ettiklerini mutlaka soracağız" şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹³⁰ Bu âyetin tefsirine yönelik aynı bilgiyi Taberî de senedinde Süfyân es-Sevrî'yi ve Mücâhid b. Cebr'i zikrederek nakletmektedir.¹³¹ Aynı şekilde İsrâ sûresi 29. âyetinin meâlinde geçen "eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın" ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in şu şekilde tefsir ettiğini nakletmektedir: "Cimri olup da hiçbir şey infak etmez hâle gelme, böyle olursan Rabbin ile kendi aranda kınanmış olursun, büsbütün de saçıp savurup isrâf etme, böyle yaparsan malın konusunda pişmanlık duyarsın."¹³² Aynı şekilde İsrâ sûresinin 33. âyetinin meâlinde geçen "Ancak o da (kısas yoluyla) öldürmede helal olan sınırları aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir." ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in "ne sen ne de bir başkası

¹²² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Azîm*, 7/2118.

¹²³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 156.

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Azîm*, 7/2236.

¹²⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 157.

¹²⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Azîm*, 7/2249.

¹²⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 159.

¹²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Ķur'ân*, 14/36.

¹²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Azîm*, 2260.

¹³⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 162.

¹³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Ķur'ân*, 14/140.

¹³² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 172.

(kısasta) aşırılığa gitmesin” diyerek tefsir ettiğini nakletmektedir.¹³³ Bu âyetler bağlamında Süfyân es-Sevrî'nin naklettiği bu görüşlerin, Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen tefsirinde olmadığı görülmektedir. Ancak bu izahların İbn Ebû Hâtim'in tefsirinde benzer içerikle geçtiğini söyleyebiliriz.¹³⁴

Mücâhid b. Cebr'den aktardığı halde Mücâhid b. Cebr'in tefsirinde olmayan tefsir izahlarını paylaşan Süfyân es-Sevrî'nin birçok sûrede buna benzer açıklamalarını serdettiğini görülmektedir. Örneğin Meryem sûresinin 5. âyetinin meâlinde geçen “*gerçek şu ki ben, benden sonra gelecek yakınlarımın isyankâr olmalarından korkuyorum*” ifadesinde yakınlardan maksadın, Mücâhid b. Cebr'in “kişinin baba tarafından akrabaları” olduğu şeklinde tefsir ettiğini Süfyân es-Sevrî bildirmektedir.¹³⁵ İbn Ebû Hatim'in tefsirinde de aynı tefsir bilgisi bulunmaktadır.¹³⁶

Yine aynı sûrenin 62. âyetinin meâlinde geçen “*orada (cennette) sabah akşam rızıklarınla gelecek*” ifadesini Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in şu şekilde tefsir ettiğini nakletmektedir: “Cennette sabah ve akşam diye bir şey yoktur. Dünyada iken alışmış oldukları ve canlarının çektiği zamanlarda rızıkları yanlarına getirilir.”¹³⁷ Taberî'nin tefsir eserine bakıldığında da onun da aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den aktardığı görülmektedir.¹³⁸

2.3. Süfyân es-Sevrî'nin Senedinde Mücâhid b. Cebr'i Zikretmediği Ancak Tefsîru Mücâhid'te Bulunan Tefsir Bilgileri

Süfyân es-Sevrî'nin tefsirine baktığımızda aslında Mücâhid b. Cebr'in ismini zikretmeden onun nakillerini aktardığı görülmektedir. Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in ismini zikretmediği yerlerde bazen doğrudan kendisini, bazen de başka isimlere nispet ederek Mücâhid b. Cebr'e ait tefsir bilgilerini aktarmaktadır. Her ne kadar Süfyân es-Sevrî bu nakillerinde Mücâhid b. Cebr'i zikretmemiş olsa da bu nakillerin Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde bu nakiller, örneklendirerek açıklanacaktır.

Bakara sûresi 25. âyetinin meâlinde geçen “*onlara orada tertemiz eşler vardır ve orada temelli kalırlar*” ifadesinin manasını Mücâhid b. Cebr, “hayız, dışkı, idrar, sümük, balgam, tükürük, meni ve doğumun olmaması demektir” şeklinde tefsir etmiştir.¹³⁹ Süfyân es-Sevrî'nin mevcut nüshasında bu âyetin tefsirine baktığımızda o da “dışkı, idrar, sümük, balgam ve hayız halinin olmaması” manasına geldiği şeklinde tefsir ettiği görülmektedir.¹⁴⁰ Ancak Süfyân es-Sevrî bu nakilde herhangi bir râvinin ismini kullanmadan قال سفیان diye başlayarak kendi

¹³³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 172.

¹³⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 7/2329.

¹³⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 181.

¹³⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*, 7/2397.

¹³⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 187.

¹³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Çur'ân*, 15/577-588.

¹³⁹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 71-72.

¹⁴⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 43.

sözü gibi nakilde bulunmaktadır. Oysa Mücâhid b. Cebr'in kendisine nispet edilen nüshasında bu bilginin olduğu görülmektedir. Ancak tefsir izahında geçen “doğumun olmaması” kısmı Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde yer almamaktadır. Ayrıca Taberî'ye baktığımız zaman onun da sözü edilen tefsir açıklamasını Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr ve İbn Ebî Necih'ten naklettiği görülmektedir.¹⁴¹ Aynı şekilde Bakara sûresinin 30. âyetinin meâlinde geçen “Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “seni yüceltir ve ulularız” şeklinde tefsir etmektedir.¹⁴² Süfyân es-Sevrî'nin tefsir eserinde ise bu âyetin izahına قال سفیان diyerek kendi izahı gibi başladığını ve âyeti Mücâhid b. Cebr'in tefsir ettiği şekliyle açıkladığını görülmektedir. Ancak Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in nüshasındaki وَنُكْبِرُكْ kelimesi yerine aynı manayı ifade eden نَمَجِدُكْ kelimesini kullanmaktadır.¹⁴³

Bakara sûresinin 62. âyetinin meâlinde geçen “sabiilerin” kimler olduğu konusuna Mücâhid b. Cebr, bunların Yahudi ve Mecûsiler arasında bir kavim olup tam bir dine sahip olmayan kimseler şeklinde anlaşılması gerektiğini dile getirmektedir.¹⁴⁴ Aynı nakil, Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde yer almakta olup Süfyân es-Sevrî, قال سفیان lafzıyla bu tefsiri kendi ifadesi gibi nakletmektedir.¹⁴⁵ Benzer şekilde Bakara sûresinin 81. âyetinin meâlinde geçen kötülük manasına gelen سَيِّئَةٌ kelimesini Süfyân es-Sevrî, yine kendi izahı gibi aktararak kötülükten maksadın şirk olduğunu söylemektedir.¹⁴⁶ Mücâhid b. Cebr'in tefsirine bakıldığı zaman, âyetin bu kısmıyla ilgili bir açıklama yer almamaktadır. Fakat Taberî, Mücâhid b. Cebr'in bu kelimeyi aynı şekilde tefsir ettiğini nakletmektedir.¹⁴⁷ Âyetin devamındaki suç manasına gelen حَاطِيَّتِهْ kelimesini de Süfyân es-Sevrî yine kendi sözüymüş gibi aktararak kişiye azap gerektirecek bütün ameller olarak tefsir etmektedir.¹⁴⁸ Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında bu kelimenin tefsirine baktığımız zaman onun da her ne kadar bazı lafız değişiklikleri olsa da aynı manada izah ettiğini görülmektedir.¹⁴⁹ Bunun yanında Taberî de Mücâhid b. Cebr'in aynı manada tefsir ettiğini nakletmektedir.¹⁵⁰

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'den kendi sözü gibi aktardığı tefsir bilgilerine Tâhâ suresinde de rast gelinmektedir. Örneğin Tâhâ suresi 15. âyette geçen “kıyamet mutlaka gelecektir. Herkes işlediğinin karşılığını görsün diye, neredeyse onu gizleyecek (geleceğinden hiç söz etmeyecek)tim” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “neredeyse kendimden bile gizleyecektim” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵¹ Süfyân es-Sevrî ise aynı tefsir bilgisini قال سفیان في قوله ifadesini

¹⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Çur'ân*, 1/420.

¹⁴² Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 73.

¹⁴³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 44.

¹⁴⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 77.

¹⁴⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 46.

¹⁴⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 47.

¹⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Çur'ân*, 2/179.

¹⁴⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 47.

¹⁴⁹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 83.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Çur'ân*, 2/183.

¹⁵¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 394-395.

kullanarak kendi sözüymüş gibi nakletmektedir.¹⁵² Tâhâ sûresinin 22. ve 23. âyetinin meâlinde geçen “Sana büyük delillerimizden bir tanesini daha göstermemiz için elini koynuna sok ki bir başka mucize olarak, bembeyaz bir hâlde çıksın” ifadesini Mücâhid b. Cebr, alaca hastalığı gibi bir hastalık olmaksızın “elin bembeyaz bir şekilde çıksın” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵³ Süfyân es-Sevrî ise aynı tefsir bilgisini قال سفیان في قوله ifadesini kullanarak kendi sözüymüş gibi nakletmektedir.¹⁵⁴ Aynı sûrenin 106. âyetinin meâlinde geçen قَاعًا صَفْصَفًا ifadesini “dümdüz, aynı seviye” manalarına gelen مستوية kelimesiyle Mücâhid b. Cebr tefsir etmiştir.¹⁵⁵ Süfyân es-Sevrî ise aynı tefsir bilgisini قال سفیان في قوله ifadesini kullanarak kendi sözüymüş gibi nakletmektedir.¹⁵⁶ Yine aynı sûrenin 107. âyetinin meâlinde geçen “Orada hiçbir çukur, hiçbir tümsek göremeyeceksin” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “orada herhangi bir yükseklik veya alçaklık göremeyeceksin” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵⁷ Süfyân es-Sevrî yine kendi sözüymüş gibi aynı tefsir bilgisini aktarmış ancak o, Mücâhid b. Cebr’in “alçak yer” anlamına gelen خَفْصًا kelimesi yerine aynı anlamı ifade eden الشق kelimesini kullanmıştır.¹⁵⁸ Aynı sûrenin 108. âyetinin meâlinde geçen “O gün hiç kimse hiçbir tarafa sapmadan davetçinin (İsrâfil’e) davetine uyarlar. Sesler, Rahmân’ın huzurunda, onun azametinden ötürü kısılmıştır. Artık sadece fisilti işitebilirsin” ifadesindeki “fisiltiyi” ayak sesi manasına gelen هَمْسُ الْأَقْدَامِ kelimesiyle tefsir etmiştir.¹⁵⁹ Süfyân es-Sevrî da aynı manayı ifade eden وطى الأقدام kelimesiyle tefsir etmiş ve bu bilgiyi قال سفیان في قوله ifadesini kullanarak kendi sözüymüş gibi nakletmektedir.¹⁶⁰ Aynı sûrenin 111. âyetinin meâlinde geçen “Bütün yüzler; diri olan, yaratıklarının tamamına hâkim olan ve onları koruyup gözeten Allah’a hicabla boyun eğmiştir. Zulüm yapanlar, şüphesiz ki hüsrana uğramıştır” ifadesindeki boyun eğmek anlamına gelen وعت الوجوه ifadesini Mücâhid b. Cebr, yine “boyun eğmek” anlamına gelen خَسَعَتِ الْوُجُوهُ ifadesiyle tefsir etmiştir.¹⁶¹ Süfyân es-Sevrî da aynı tefsir bilgisini قال سفیان في قوله ifadesini kullanarak kendi sözüymüş gibi nakletmektedir. Ancak Süfyân es-Sevrî’nin tefsirinde ziyade lafız olarak zillete düşmek manasını ifade eden وثلت kelimesi de yer almaktadır.¹⁶²

2.4. Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’ten Aktardığı Ancak *Tefsîru Mücâhid*’te Bulunan Bilgilerden Farklı Olan Nakiller

Süfyân es-Sevrî’nin tefsirinde Mücâhid b. Cebr’e nispet ederek aktardığı bazı tefsir bilgilerinin *Tefsîru Mücâhid*’te bulunmadığı görülmektedir. Hatta, Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’e ait olarak aktardığı bilgilerin, *Tefsîru Mücâhid*’de başka bir şekilde

¹⁵² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 193.

¹⁵³ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 395.

¹⁵⁴ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 193.

¹⁵⁵ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 402.

¹⁵⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 196.

¹⁵⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 402.

¹⁵⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 196.

¹⁵⁹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 403.

¹⁶⁰ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 196.

¹⁶¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 403.

¹⁶² Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 196.

zikredildiği anlaşılmaktadır. Bu hususa dair Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde birçok tefsir izahının var olduğunu ifade edebiliriz. Ancak yaptığımız araştırma neticesinde her ne kadar Süfyân es-Sevrî'nin söz konusu eserinde, Mücâhid b. Cebr'den farklı olan tefsir nakilleri olsa da bu nakillerin bir kısmının aynı şekilde Taberî ve İbn Ebi Hatimin tefsir eserlerinde mevcut olduğunu müşahede ettik.

Örneğin Bakara sûresinin 104. âyetinin meâlinde geçen “*Ey iman edenler! “Râinâ!” demeyin; “unzurnâ” deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır*” ifadesinde geçen “bizi gözet” manasını ifade eden راعنا kelimesini Süfyân es-Sevrî, “bizi işit” anlamına gelen سمعنا kelimesiyle Mücâhid b. Cebr'den naklederek tefsir etmektedir.¹⁶³ Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında bu âyetin tefsirine baktığımızda ise onun farklı bir anlamda açıkladığı görülmektedir. Mücâhid b. Cebr, راعنا kelimesinden maksadın “muhalif söz söylememek” olduğunu, yine aynı âyette geçen انظُرْنَا kelimesinden de maksadın “Ey Muhammed! Bize anlat ve bize açıkla” demek olduğunu zikretmektedir.¹⁶⁴ Ancak her ne kadar Süfyân es-Sevrî'nin söz konusu tefsirinde âyette geçen راعنا kelimesinin tefsirine dair Mücâhid b. Cebr'in aktarmış olduğu tefsir bilgisinden farklı bir bilgi olsada aslında Mücâhid b. Cebr'e ait olan bu tefsir bilgisini Taberî'nin Süfyân es-Sevrî'den naklettiği görülmektedir.¹⁶⁵ Diğer taraftan âyette geçen انظُرْنَا kelimesinin tefsirine dair Mücâhid b. Cebr'den ulaşan tefsir bilgisinin aynısını İbn Ebû Hâtim de Mücâhid b. Cebr'den nakletmektedir.¹⁶⁶ Benzer şekilde Mücâhid b. Cebr, Âl-i İmrân sûresi 83. âyetinin meâlinde geçen “*Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerde olanlar da yerde olanlar da isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir*” ifadesinde geçen طَوْعًا kelimesini “mü'minlerin secdesi isteyerek olmaktadır”, وَكَرْهًا kelimesini de “kâfirler istemese de gölgeleri secde eder” şeklinde tefsir etmektedir.¹⁶⁷ Süfyân es-Sevrî'nin mevcut nüshasında ise “*göklerde olanlar da yerde olanlar da isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir*” âyeti hakkında Mücâhid b. Cebr'den “And olsun ki onlara: ‘Gökleri ve yeri yaratan kimdir?’ diye sorsan, ‘Allah’tır’ derler” şeklinde bir tefsir bilgisini aktarmaktadır.¹⁶⁸ Bu tefsir bilgisinin aynısını Taberî'nin tefsirine baktığımızda senesinde Mücâhid b. Cebr ve Süfyân es-Sevrî'yi zikrederek aktardığını görülmektedir.¹⁶⁹

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'e atfedip *Tefsîru Mücâhid*'de geçmeyen izahlara örnek olarak Yûsuf sûresi 26. âyetini de zikretmek mümkündür. Bu âyette geçen “*Yûsuf, “Asıl kendisi benimle birlikte olmak istedi” dedi. Kadının akrabasından biri şu şekilde bilirkişilik yaptı: “Eğer (adamın) gömleği önden yırtılmışsa, kadın doğru söylemiştir; adam yalancıdır*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “Hz. Yûsuf'un gömleği arkadan yırtılmıştı ve şahitlikten kasit odur”

¹⁶³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 47-48.

¹⁶⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 85.

¹⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, 2/383.

¹⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/198.

¹⁶⁷ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 130.

¹⁶⁸ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 78.

¹⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, 5/549.

şeklinde izah etmektedir.¹⁷⁰ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyette geçen “şahid” ifadesinden maksadın “bir adam” olduğu bilgisini Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.¹⁷¹ Süfyân es-Sevrî’nin aktarmış olduğu bu bilginin aynısını İbn Ebû Hâtim’in de senedinde Mücâhid b. Cebr’i zikrederek naklettiği görülmektedir.¹⁷² Aynı tefsir bilgisini Taberî’nin de tefsir eserinde aktardığı fark edilmektedir.¹⁷³

Zikri geçen surelerdeki âyetler haricinde başka âyetlerde de Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’ten aktarıp ancak *Tefsîru Mücâhid*’de yer alamayan izahları da bulunmaktadır. Örneğin İsrâ suresinin 3. âyetinin meâlinde geçen “*Ey kendilerini Nûh ile birlikte (gemide) taşıdığımız kimselerin çocukları! Gerçek şu ki, o çok şükreden bir kuldu*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “burada kastedilen kişiler İsrailoğulları ve onların dışındaki kişilerdir” şeklinde tefsir etmektedir.¹⁷⁴ Süfyân es-Sevrî ise bu âyetin tefsirine ilişkin Mücâhid b. Cebr’in “bu âyetin başında gizli bir nida harfî vardır ve ‘Ey’ diye okunur” dediğini nakletmektedir.¹⁷⁵ Benzer şekilde İsrâ sûresi 51. âyetinin meâlinde geçen “*Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.)*” Diyecekler ki: “*Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?*” De ki: “*Sizi ilk defa yaratan*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “ne isterseniz olun, Allah sizi aslımıza döndürecektir” şeklinde açıklamaktadır.¹⁷⁶ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyeti Mücâhid b. Cebr’den naklederek “buradan kastedilen ölümdür” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁷⁷

2.5. Lafzı Farklı Manası Aynı Olan Tefsir İzahları

Süfyân es-Sevrî’nin Mücâhid b. Cebr’ten naklettiği tefsir izahlarının bir kısmının, Mücâhid b. Cebr’in tefsirindeki açıklamalarla lafız olarak benzer olmayıp ancak mana bakımından aynı olduğu görülmektedir. Bu kısımda sözü edilen durumu gösteren izahların neler olduğunu, aynı anlama denk düşen tefsir açıklamalarının içeriği hakkında bazı örnekler üzerinden bilgi vereceğiz.

Bakara sûresinin 196. âyetinin meâlinde geçen “*Allah için hac ve umreyi tamamlayın*” ifadesini Mücâhid b. Cebr, “hac ile umre ibadetini tam anlamıyla yerine getirebilmek için, Allah’ın bu konuda emrettiklerinin tamamının eksiksiz yerine getirilmesi gerekmektedir” şeklinde açıklamaktadır.¹⁷⁸ Lafız farklılığı olmakla beraber Süfyân es-Sevrî da “*hac ve umrenin tamamlanması Allah’ın onlarla ilgili emrettiği biçimde olur*” diyerek aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr’den nakletmektedir.¹⁷⁹ Aynı şekilde Nisâ sûresi 1. âyetinin meâlinde geçen “*Ey*

¹⁷⁰ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 314.

¹⁷¹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 141.

¹⁷² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2128.

¹⁷³ Taberî, *Câmî'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'an*, 13/108.

¹⁷⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 357.

¹⁷⁵ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 168.

¹⁷⁶ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 363.

¹⁷⁷ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 173.

¹⁷⁸ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 99.

¹⁷⁹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 60.

İnsanlar! Sizi tek bir nefisten yaratan, ondan eşini var eden ve bu ikisinden birçok erkek ve kadın yaratan Rabb'inize karşı karşı gelmekten sakının." ifadesini Mücâhid b. Cebr, "tek bir nefisten kasıt Âdem'dir. Ondan var edilen eşi ise Havvâ'dır. Havvâ, Âdem uyurken onun kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Uyandığında onu görüp Nebâtice'de kadın anlamına gelen 'Esâl' kelimesiyle ona hitap etmiştir" şeklinde tefsir etmektedir.¹⁸⁰ Süfyân es-Sevrî ise aynı âyeti "bu âyetten kasıt Âdem'dir, ondan var edilen eşi de Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılan Havvâ'dır" şeklinde tefsir etmektedir.¹⁸¹ Mücâhid b. Cebr'in mevcut nüshasında söz konusu âyetle ilgili daha ayrıntılı açıklama yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu duruma benzer şekilde En'âm sûresi 8 ve 9. âyetleri olan "ona bir melek indirilmeli değil miydi dediler. Bir melek indirmiş olsaydık iş bitmiş olurdu da onlara göz bile açtırmazdı" ifadesini Mücâhid b. Cebr, "Müşrikler insan sûretinde bir meleğin inmesini istediler. Bunun üzerine Yüce Allah 'Eğer biz öyle bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur, artık kendilerine göz bile açtırmazdı' yani kıyamet kopardı, buyurdu" şeklinde tefsir etmiştir.¹⁸² Süfyân es-Sevrî da aynı tefsir bilgisini Mücâhid b. Cebr'den "eğer biz bir melek indirseydik, iş bitirilmiş olurdu, kıyamet kopardı. Eğer onu bir melek yapsaydık, mutlaka onu bir adam suretinde yapardık; o zaman da 'Melek nasıl olur da insan olur?' derlerdi. Ve onların düştikleri kuşkuya onları biz de düşürmüş olurduk." şeklinde bir izah ile aktarmaktadır.¹⁸³

Yûnus sûresi 87. âyetinin meâlinde geçen "Musa ve kardeşine: "Mısır'da milletinize evler hazırlayın; evlerinizi namazgâh edinin, namaz kılın" diye vahyettik, "İnananlara müjde et" ifadesini Mücâhid b. Cebr, "Mescitlerinizi Kâbe'ye yöneltin. Bu, Musa ve beraberindekiler, Firavun ve kavminden, ibadethanelerde cemaatle namaz kılmalarına engel olunacağından korktukları zaman oldu. Bunun üzerine onlara, evlerinde Kâbe'ye yönelmiş mescitler edinmeleri ve orada namaz kılmaları emredildi." şeklinde açıklamaktadır.¹⁸⁴ Süfyân es-Sevrî ise "Allah evlerini mescit edinmelerini orada namazlarını kılmalarını emretmişti" şeklinde izah etmektedir. Bu duruma başka bir örnek olarak Hûd sûresi 54. Âyetini zikredebiliriz. İlgili âyette geçen "biz sadece şunu söyleriz: "Seni, ilâhlarımızdan biri çok kötü çarpmış" ifadesini Mücâhid b. Cebr, "seni ilahlarımızdan bazıları çıldırtmış" الْأَوْتَانُ بِجُنُونٍ şeklinde beyan etmektedir.¹⁸⁵ Süfyân es-Sevrî de aynı tefsir bilgisini بَعْضُ أَصَابِكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِجُنُونٍ lafızlarıyla Mücâhid b. Cebr'den aktarmaktadır.¹⁸⁶

Sonuç

İlk dönem tefsir faaliyetleri bağlamında karşımıza çıkan en önemli iki isim Mücâhid b. Cebr b. Cebr ve Süfyân es-Sevrî'dir. Sözü edilen isimleri, tefsir ilminin başlangıç aşamasında önemli rol oynayan, tefsir faaliyetlerinin kendilerinden sonraki nesillere aktarılmasında

¹⁸⁰ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 143.

¹⁸¹ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 85.

¹⁸² Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 212.

¹⁸³ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 106.

¹⁸⁴ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 296.

¹⁸⁵ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 305.

¹⁸⁶ Sevrî, *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*, 131.

köprü vazifesi gören dikkat çekici müfessirler olarak tanımlanabilir. Özellikle Mücâhid b. Cebr'in Abdullâh b. Abbâs'ın önde gelen tefsir talebelerinden birisi olması, İbn Abbâs'tan Kur'ân'ı başından sonuna kadar birçok kez tefsir etmesi vb. hususiyetleri tefsirde kendisine itibar edilen mühim müfessirlerden birisi olma vasfını beraberinde getirmiştir. Mücâhid b. Cebr'in tefsir alanında kazandığı itibarı ortaya koyan, tefsirdeki yerine oldukça kıymet atfeden birisi de tebe'ut-tâbiîn döneminin meşhur isimlerinden Süfyân es-Sevrî'dir. Zira o, Mücâhid b. Cebr'i tefsirde bir otorite olarak kabul etmekte, Mücâhid b. Cebr'in tefsir müktesebatını bir kaynak olarak belirgin bir şekilde tefsirinde kullanmaktadır. Bu bağlamda Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinde tespit edilen ve incelenen tefsir bilgilerine bakıldığı zaman Mücâhid b. Cebr'ten yararlanma biçimi ve onu mühim bir kaynak olarak telakki etmesine dair şu tespitler yapılabilir:

Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'i tefsirde bir kaynak olarak kullanıp, tefsirdeki değerini belirginleştirdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen tefsirde geçen görüşler ile Süfyân es-Sevrî'de geçenler arasında büyük oranda benzerlik bulunmaktadır. Bu çerçevede Süfyân es-Sevrî'nin tefsir eserinde bulunan 911 naklin 149 tanesinde, Mücâhid b. Cebr'e ismen atıf yapıldığı görülmektedir. Söz konusu 149 naklin 34 tanesini Mücâhid b. Cebr'in tefsiriyle birebir aynı olan nakillerdir. Bu 149 naklin 84 tanesi ise Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'den naklettiği ancak Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen *Tefsîru Mücâhid'de* bulunmayan nakillerdir. Her ne kadar *Tefsîru Mücâhid'te* yer almasa da bu nakillerin büyük bir çoğunluğu Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in tefsir eserlerinde yer almaktadır. Örneğin *Tefsîru Mücâhid b. Cebr'te* bulunmayan ancak Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'in ismini zikrederek aktardığı 84 naklin, 31 tanesini İbn Ebi Hatim'in Mücâhid b. Cebr'den naklettiği anlaşılmaktadır. Geriye kalan 15 tane nakil ise Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'den naklettiği ancak *Tefsîru Mücâhid'te* bulunan açıklamalardan farklı olan nakillerdir. Bu farklılık ise birbirine zıt açıklamaları içeren değil, Süfyân es-Sevrî ilgili âyet bağlamında Mücâhid b. Cebr'in başka tariklerle aktarılan açıklamalarından bir kısmına yer vermesiyle alakalı olduğu ve parça parça aktarılan bu izahların aslında birbirini tamamladığı gözükmemektedir. Dolayısıyla bu durum Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'e ait olan, büyük çoğunluğu İbn Ebî Necîh tarihi vasıtasıyla günümüze kadar ulaşan tefsir eserine ulaştığını gösterdiği gibi aynı zamanda, Mücâhid b. Cebr'in başka öğrencileri/râvileri tarafından aktarılan, ancak farklı tefsir kaynaklarında geçen (Taberî ve İbn Ebî Hâtim vb. müfessirlerin eserleri) tefsir rivâyetlerine/nakillerine de vâkıf olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu vukufiyet, yapılan mukayeseli inceleme dikkate alınırca Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid b. Cebr'e ait tefsir rivâyetlerine yazılı olarak muttali olduğuna da önemli bir karîne sayılabilir. Nitekim Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid'e isnad ederek aktardığı rivâyetleri başka bir kaynaktan almadığını açıkça söylemek mümkündür. Bununla birlikte Süfyân es-Sevrî'nin, Mücâhid'in görüşlerine katılmadığı durumlarda ondan herhangi bir tefsir bilgisi aktarmadığını da ifade etmek gerekir.

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'in bu tefsir bilgilerine nasıl, hangi zaman ve

mekânda elde ettiğine dair somut veriler olmasa da Süfyân'ın Kufe ve Yemen'den sonra uzun yıllar özellikle Mekke'de kalmasının, Mücâhid'in Mekke'de yaygın olan tefsir bilgilerine ulaşmasına bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'ın tefsir geleneğine olan aidiyetinin farkındadır. Bu sebeple, Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'in tabiûn müfessirleri içerisinde kaynak olarak görülmesi ve dikkate alınması gereken birincil müfessir olarak telakki etmektedir.

Bu hususların yanında bahsi geçen 84 naklin içerisinde geriye kalan 14 nakil ise Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'ten naklettiği tefsir izahlarının, *Tefsîru Mücâhid*'deki açıklamalarla lafız olarak örtüşmeyen ancak mana bakımından aynı olan nakiller olduğu fark edilmektedir. Bu durum da Süfyân es-Sevrî'nin hem lafzî olarak hem de manayı esas almak suretiyle Mücâhid b. Cebr'i Kur'an'ın anlaşılması için mühim bir kaynak gördüğüne açık bir şekilde işaret etmektedir. Ayrıca Süfyân es-Sevrî'nin, yeri geldikçe Mücâhid'in bazı tefsir izahlarını lafzen değil "mana"yı esas alarak nakletmesi, önemli muhaddislerden sayılan Süfyân es-Sevrî'nin tefsir rivayetlerinin aktarılması ile hadis rivayetlerinin nakledilmesi konusunda bir fark gözettiğine delalet etmektedir. Zira tefsir rivâyetleri/nakilleri, o dönem itibarıyla yaygınlık kazanan, herkesin Kur'an'ın anlamı noktasında sahip olduğu ortak bir bilgi alanını ifade etmektedir. Bu bağlamda hadis rivâyet geleneğinde "lafzî" esas alan yaklaşımın, tabiatı itibarıyla tefsir nakilleri açısından söz konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu husus da erken dönem tefsir faaliyetlerinde müfessirlerin, kaynak olarak gördükleri şahıslardan yararlanma biçiminin, hadis rivâyet telakkisi çerçevesinde farklılaştığına yönelik bir somut durumun varlığını göstermektedir.

Diğer yandan çalışmada Süfyân es-Sevrî'nin senesinde Mücâhid b. Cebr'i zikretmediği ancak *Tefsîru Mücâhid*'te bulunan 43 tane naklin bulunduğunu da tespit ettik. Bu çerçevede denilebilir ki, zikri geçen bu nakillerle beraber Süfyân es-Sevrî tefsirinde bulunan 911 naklin 192 tanesinde sadece Mücâhid b. Cebr'e ait tefsir izahlarından faydalandığı anlaşılmaktadır. Buna göre Süfyân es-Sevrî'nin tabiûn dönemi müfessirlerinden naklettiği 499 rivâyetin, neredeyse yarıya yakın bir kısmını sadece Mücâhid b. Cebr'den aktardığı görülmektedir. Ortaya çıkan bu tablo da Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'i tefsirinde kullandığı tabiûn döneminin en önemli kaynağı konumunda olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'ten aktardığı tefsir bilgilerine dair ortaya çıkan tabloya bakılırsa *Tefsîru Mücâhid*'teki tefsir açıklamalarının Mücâhid b. Cebr'e aidiyeti noktasında güçlü bir delilin ortaya çıktığı fark edilmiş olur. Ancak çalışmada tespit edilen 84 rivâyeti Süfyân es-Sevrî, Mücâhid b. Cebr'den nakletmesine rağmen *Tefsîru Mücâhid*'de yer almamaktadır. Bu bağlamda mevcut *Tefsîru Mücâhid* isimli eserin Mücâhid b. Cebr'e ait tüm tefsir malzemesini kapsamadığını da ifade etmek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan her ne kadar *Tefsîru Mücâhid* isimli eserin Mücâhid b. Cebr'e ait olduğunu kesin bir şekilde söylemek mümkün gözükmesede bu tefsir eseri İbn Abbâs'tan ve Mücâhid b. Cebr'den gelen tefsir bilgilerine ulaşılması açısından vazgeçilmez bir kaynak olduğu değerlendirilmesi yapılabilir. Ayrıca görüldüğü kadarıyla Fuad Sezgin'in Mücâhid b. Cebr'in bir tefsir tedvin

ettiğini ve Taberî'den hareketle bu tefsirin yeniden inşa edilebileceği görüşünün, yapılan inceleme ve mukayese neticesinde tutarlı bir yaklaşım olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak bu şekilde bir çalışma yapılması halinde sadece Taberî tefsirinin yeterli gelmeyeceği, Süfyân es-Sevrî'nin tefsirine mutlaka müracaat edilmesini de söylemek mümkündür. Zira daha önce de belirtildiği üzere Süfyân es-Sevrî'nin Mücâhid b. Cebr'den naklettiği ancak Taberî'de bulunmayan nakillerinin de bulunduğu, bu sebeple Mücâhid b. Cebr'e ait tefsir müktesebatının bir bütün olarak ortaya çıkabilmesi için Süfyân es-Sevrî'nin tefsirinin önem arz ettiğinin vurgulanması gerekir.

Kaynakça | References

- Kur'ân-ı Kerim Meali*. haz. Altuntaş, Halil. Şahin, Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Âcurrî, Ebû Ubeyd - Ömerî, Muhammed Alî Kâsım el-. *Suâlat fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Medine, 1979.
- Akbaş, Mustafa Yasin. *Kitâbu't-Tefsir Literatürü-Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî". *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 15/1 (2015), 33-71.
- Arşî, İmtiyaz Ali. "Mukaddime". *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi - Tabakâtü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Târîhu's-Sağîr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1986.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 6. baskı., 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 31-50.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Bilay (bilimsel Araştırma Yayınları), 2019.
- Çol, Muhammet. *Mücâhid b. Cebr*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Dinç, Ömer. *Süfyân es-Sevrî*. Siyer Yayınları, 2022.
- Ezzi, Ahmed Ali Hussein al- - Taş, Sakin. "Süfyân es-Sevrî'ye İsnad Edilen Tefsir: Kaynakları, Muhtevası ve Dönemin Sosyo-politik Tartışmalarının Tefsirine Etkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/1 (2020), 453-486. <https://doi.org/10.33415/daad.639316>
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed eṭ-Ṭayyib. 13 Cilt. b.y.: y.y., 1419/1998.
- İbn Hacer el-'Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecrîdu Esânîdi'l-Kutubi'l-Meşhûra ve'l-Eczâ'i'l-Menşûra*. thk. Muhammed Şekûr Mahmud el-Hâcî. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1998.

- İbn Sa'd, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Sa'd b. Menîf. *eṭ-Ṭabakâtu'l-Kubrâ*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- İbn Sa'd, EMuḥammed b. Sa'd b. Menîf. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Teymiyye, Aḥmed b. Abdülhalîm. *Muḥaddime fî Uşûli't-Tefsîr*. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, t.y.
- Karmış, Orhan. "Tefsir Tarihinin Büyük Siması: İmam-ı Mücâhid". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1985), 9-18.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İFAV, 2022.
- Kaya, Mesut. "Tefsirin Erken Döneminde Tevil: Mücâhid b. Cebr'in Aklî Yorumları". *İslami Araştırmalar Dergisi* 45 (2021), 1-35. <https://doi.org/10.26570/isad.846674>
- Kesler, M. Fatih. *Mekke Tefsir Ekolü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Kurban, Nur Ahmet. *İlk Dönem Tefsir Hareketleri-Mekke Ekolü Örneği*. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Mahmud, Abdülhalîm. *Süfyân es-Sevrî emîru'l-mü'minîne fî'l-hadîs*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1991.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1983.
- Mücâhid, İbn Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Abdurrahman e-Tâhir b. Muhammed es-Suretî. Doha, 1976.
- Nevfel, Ahmed İsmail. *Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsir*. Kâhire: Dârü's-Safve, 1990.
- Oral, Murat. "Mücâhid b. Cebr'e Nispet Edilen Bazı Şaz Görüşlerin Analizi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 659-675. <https://doi.org/10.31121/tader.1120206>
- Sa'lebî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.
- Sevrî, Süfyân es-. *Tefsîru Süfyân es-Sevrî*. thk. İmtiyâz Alî Arşî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Sezgin, Fuad. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. İstanbul: Prof. Dr. Fuad Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.
- Sezgin, M. Fuat. *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muḥammed b Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1411.

Suyûtî, Celaleddin. *Nevâhidü'l-Ebkâr ve Şevâridü'l-Efkâr*. thk. Muhammed Ahmed Hâc. Suudi Arabistan: Câmî'atu Ummi'l-Qurâ, 1423.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, 1420/2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 26 Cilt. Riyad: Dâru Hicr, 1422/2001.

Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1985.